Лукія сиділа на ослоні під образами.

— Здрастуйте, мамо,— привіталася невістка Наталя Семенівна, переступивши хатній поріг.

Стара Лукія сиділа під чорно-срібними образами, склавши руки на грушевому костурі. Наталя Семенівна мимоволі приглянулася до свекрушиних рук, і вони чомусь видалися їй схожими на двох жаб-ропух, які висохли на сонці й стемніли, ото залишилась від них пожолоблена шабатурка. З-під зав’язаної гострим дзьобиком тернової квітчастої хустки в торочках її очікувальні, болісно-тривожні очі колющились, як реп’яхи.

— Ось я вам харчі для споживку принесла, а то ж самі і в печі мало палите, й мало готуєте. Аж треба їсти, щоб жити, ще ніхто так не жив щоб не їсти.

Невістка гомоніла, дістаючи принесені харчі з білого лози-нового коша й кладучи на застелений полотняною скатеркою стіл перед свекрухою.

— Ось вам хліб та масло, ось вам шматок сала та цукор, ось вам у горнятку печеня куряча та в полумиску вареники з сиром.

У хаті, в якій тхнуло старою глиною та сажею з печі і комина, запахло свіжими наїдками.

— Пустіться ви свого костура і підсуньтеся ближче до столу, а то ж тримаєтеся за костура, як чорт за грішну душу.

Зрештою свекруха слухняно звелася з ослона, човгнула ближче до столу старечими ногами, довга рясна спідниця волочилася по долівці.

Налігши грудьми на костур і низько нахилившись над столом, пильно розглядала все, що принесла невістка.

— Не вірите, що хліб справжній та що вареники з сиром?— ледь усміхнулася Наталя Семенівна, гомонячи так, як ото звикла гомоніти з Лукією.

Свекруха, надивившись на харчі, перевела погляд на невістку. Свекрушине продовгасте й кістляве обличчя, посноване тонким павутинням зморщок, було застигле й непорушне, як завжди, і все ж таки начебто якась одміна появилася на ньому. Одміна ця крилася чи то в поворозках випитих, плюсклих вуст, чи то в сутінковій безпросвітній мряці, якою каламутилися очі, чи то й у зламі брів-галузок на жовтому, як віск, плескатому лобі, поораному борознами.

Човгнувши від столу до Наталі Семенівни, згорблена, скорбно похмура, вона ледь-ледь ворухнула поворозками плюсклих вуст.

— Ви щось сказали, мамо? — запитала Наталя Семенівна.

Плюсклі випиті вуста ворухнулися знову, так само без

звуку.

— Ну й розбалакалися ви сьогодні! — пожартувала невістка.

й тоді свекрушині вуста зронили сипкий шепіт:

—■ Хто ти така?

Наталя Семенівна відчула, що руки-ноги в неї віднімаються, що полотніє, що язик дерев’яніє у роті, що волосся сторчма стає на голові.

Знетямлєна, дивилася на свекруху, і її очі випромінювали жах та переляк.

Свекрушині вуста ворухнулися знову, сипкий шепіт сіявся з-поміж плюсклих поворозок, але це був якийсь безголосий шепіт, і в Наталі Семенівни відібрало мову, тепер уже вона й слова сказати не могла.

— Хто ти така? — повторила свекруха, й костур у її руці дзьобнув долівку.

Зрештою, вуста Наталі Семенівни розімкнулися.

— Наталка,— сказала вона.

Здавалося, свекруха Лукія обдумує почуте.

— Хто ти така? — втретє повторила вона.

— Наталка,— відчуваючи ще більший жах, мовила Наталя Семенівна. — Ваша невістка, мамо!

Лукіїне обличчя не розгодинилося, зостаючись похмуро-запавутиненим. Наче почула Наталчину відповідь — і чи не повірила, чи не втямила. Відірвавши праву руку від костура, показала на стіл і мовила.сипким шепотом:

— Хліб.

— Хліб, мамо,— згодилася Наталя Семенівна, до якої все відчутніше повертався дар мови.

— Горня,— мовила свекруха, показуючи на горня.

— Так, горня з курячою печенею.

— Полумисок...

— Полумисок із варениками.

— Сало...

— Сало-здір і сало-підчеревина.

Свекруха Лукія прислухалася не так до Наталчиного, як до свого голосу, і її обличчя немов розвиднялося від ясної задуми. їй здавалося, що той голос народжується десь поза нею, а до її слуху лише долинає, що той голос належить комусь іншому, ось тільки ж кому саме, кому,— й вона озирнулася по хаті, немов сподівалася побачити того, хто озивався тут дивним порожнім голосом, у якому не хотіла признати свій.

Отямившись, оговтавшись від зачудування, Наталя Семе-нівна ступила до свекрухи:

— Мамо, ви заговорили!

Свекруха Лукія дивилася на невістку — й не вірила:

— Я заговорила?.. Хіба то я?.. Хто тут говорить?

— Мамо, ви говорите!

— Е-е, ти скажи, хто тут говорить?

Наталя Семенівна похилилася до свекрухи і, заплакавши раптовими пекучими сльозами, обняла за худі плечі. Свекруха похитнулася від тих обіймів і міцніше вперлася костуром у долівку. Сива її голова пахла

чомусь коноплями, як пахла ще колись давно, в молодості, і від цього спомину про давній запах свекрушиних кіс Наталці захотілося плакати ще дужче. Сльози стікали по її щоках, змочували свекрушину тернову хустку в торочках, вона голосила:

— Говорите, мамо, говорите, ой, як же ви славно говорите, що слухала б вас і не переслухала, голос у вас із самісінької душі. Я ж і не знала ніколи вашого голосу, як же я чекала на ваш голос, говоріть, мамо, говоріть!

Наталя Семенівна плакала й сміялася, мало не божеволіючи від несподіваної радості. Чи не сниться їй свекрушин голос? Усе це мариться чи й справді відбувається?

Свекруха Лукія сказала:

— То, може, і не я озвалася, дочко.

— Як то не ви, коли ви!

— То щось таке озвалося...

— Та що?

— Чи я зумію сказати, е-е, не зумію.

Й зосереджено тримала на костурі два кулаки, наче1 жаби-ропухи, висушені сонцем, пожолоблені від спеки, в гудзуватих жилах.

Коли в селі їхньому Заливанщина заходила мова про часи давноминулі, що потонули на дні людського забуття чи причаїлися в найглухіших закамарках пам’яті,— казали:

— А, це було ще тоді, коли наша Лукія говорила.

Тобто навряд чи й було.

А коли в селі дуже щиро сумнівалися у якійсь події чи в якомусь вчинку, то висловлювалися так:

— А, це буде тоді, коли німа Лукія заговорить.

Тобто ця подія не станеться ніколи.

Чим більше спливало часу, тим залишалося менше люду,

хто міг би з певністю сказати — Лукія німа з народження чи оніміла вже після народження. Авжеж, сказали б мати чи батько, але мати ?! та батько зійшли зі світу в тридцятих роках, у них уже ніхто не запитає, а вони не обізвуться. Посходили зі світу всі ті в селі, хто пам’ятав її змалечку і міг би згадати. Чоловіка в неї ніколи не було. А єдиний син Степан пам’ятав свою матір Лукію завжди мовчазною. Єдиний внук Вадим не почув од баби Лукії жодного слівця. Правнуки також не знали за прабабою Лукією ні слова привіту, ні лихого слова, бо правнуків у неї ще не було, внук Вадим усе ходив нежонатий, засидівся в парубках.

Отже, чоловіка в неї ніколи не було, а сина Степана таки мала.

Де ж і як розжилася сином Степаном, розумником та балакуном? У Заливанщині казали:

— Від божого духа, либонь, від кого ж іще? Так, як у діви Марії. Дуже захотілося мати дитинку — от і має дитинку... Від білого світу.

А Лукія мовчала, бо як скаже? Та й сама, либонь, не знала й не пам’ятала. Здавалося їй самій, що має хлопця від весняного дурманного

вітру та від синіх розквітлих барвінків, на яких колись заснула за селом біля цвинтаря. Заснула посеред білого дня, уморившись на людській толоці та ще чарку горілки випивши. А як прокинулася, то ніяк не могла втямити, чому її довгу спідницю зав’язано на голові. Ледве й зняла спідницю таки через голову, перевдягнулася, а, довкола на сільській околиці — нікогісінько, сонце з блакитного неба світить, весняний дурманний вітер віє, цвітуть сині барвінки, і так тих барвінків синіх багато, що ніколи більше не бачила стільки. Навіть на тій самій сільській околиці не бачила стільки, хоч не раз потім навідувалася туди, наче пересвідчитись прагнула, що таки ростуть, таки не примарилися. Авжеж, росли й цвіли, та з кожним роком —їх чомусь меншало та меншало, аж поки настала пора, коли там зрідка лише зелене листя барвінку світилося в траві, а цвіт погас.

Скільки їй тепер сповнилося років? Документи на вік у Лукії кілька разів пропадали за того чи іншого лихоліття, бо якесь прокляття над нею висіло. Відновлювати документи доводилося не так за її пам’яттю, як за пам’яттю чужою, отож визначали її вік і так, і сяк, бо навіть син із невісткою до пуття не відали, навіть діти накидали — то більше, то менше давали. А мати, звісно, не суперечила, бо як суперечи-тиме?

Ото хіба що без мови, а так — і чуйна, і роботяща, і розумна.

її руки вдалися спритні до всякого діла. Хата й усі домаш-

ні клопоти трималися її руками, як і комора, як і хлів, як і обійстя, як і город. Тіпати коноплі на терниці — тіпала, і пряла нитки з кужеля, і ткала на верстаті, і вибілювала полотно біля ставу, і вишивала рушники чи сорочки. І вари-ла, і хліб пекла. Часто кликали ЇЇ на весілля, щоб допомагала готувати, бо там готувань усяких багацько. Й так само кликали на похорони, бо й на похоронах усяких готувань багацько, а треба ж опоштати всіх поминальників. І толока без неї не обходилася — чи глину валькувати, чи поворожити над стравами. Чи до армії проводжали хлопців, чи з армії зустрічали— також Лукію кликали, і вона

йшла, а якщо й не кликали, то сама навідувалася, бо знала, що не обійдуться без неї.

А чи всі колгоспні роботи — хай то до війни, хай то після війни! Звісно, що не тільки жіночі, а й чоловічі, бо, здається, був наступив такий час, що всі роботи поставали жіночими, коли мало тих чоловіків повернулося з фронтів. Либонь, якби поставили в кузні з молотом біля ковадла — не тільки не відмовилася б, а й упоралася б, навчившись порядкувати і з металом. Так само біля колгоспного бугая впоралася б і по теслярському ремеслу не підвела б, а посадили б на трактора — сиділа б, орала б землю у хвищу, висотуючи жили з тіла.

Але найбільше довелося помучитись на цукрових буряках. І на корівнику дояркою, і на свинарнику свинаркою, і на пташнику пташницею. Чи зимою зерно в холодній коморі перевіювала, аж кості дубіли, крижаніючи. Як запровадили були в їхніх краях чумизу, то й чумиза не обминула її долю. Так само як згодом не обминула її долю королева полів, себто кукурудза. І торфоперегнійні горнятка не обминули так само її долю, і ще всяка всячина, яка налинала так, як нагла буря, й наглою ж таки бурею канула в небуття.

Та найдужче впомку їй — цукрові буряки.

Чи не тому, що голова колгоспу в сутужні післявоєнні роки для обробітку цукрових буряків у їхній Заливанщині організував хор-ланку?

їхній хор-ланка шарував буряки сапами. Проривав і шарував із року в рік сапами. А бур’яни росли високі, росло бур’янів багато й густо. Поки той довгий-предовгий рядок із краю в край доглянеш, то й сонце в потилицю напече, аж памороки паморочаться, й комарі та мухи накусають, що живого місця на тобі нема. Чекаєш того перепочинку та ковтка теплої води з пляшки, наче порятунку від бога. Від куряви хоч як запинайся хусткою чи не запинайся, однаково з голови до п’ят усі чорні, лише зуби зблискують білі в жінок. І не до співів, і не до жартів, бо кожній

на думці тільки одне: коли вже той день до вечора, коли вже ділянку доб’ють.

Але на огляди художньої самодіяльності, на районні олімпіади народних талантів голова колгоспу хор-ланку виставляв. А ще їхній хор-ланка співав і на виставках досягнень у сільському господарстві. Ці виставки досягнень відбувалися щоосені в районі, колгоспи привозили хто що — і відгодованих свиней, і коней, що землю під собою били підкутими копитами, і снопи жита, пшениці та проса, і повні мішки гороху та гречки, і цукрові та кормові буряки, і яблука та груші. їхній хор-ланка співав біля досягнень із їхньої ж Заливанщини й співав:

Із-за гір та з-за високих Сизокрил орел летить...

Щоправда, на виставці досягнення з їхнього колгоспу не всі були колгоспні, хоча й не гірші поміж інших досягнень на виставці. Щоб не осоромитися, голова колгоспу наказував колгоспникам приносити все найкраще із своїх хазяйств, і вони, звісно, приносили. Тому-то їхня Заливанщина привселюдно могла похвалитися найрум’янішими та найсоковитішими яблуками і грушами, велетенськими гарбузами, неймовірних розмірів соняшниками, золотим литвом качанів кукурудзи, добірною картоплею. Не кажучи вже про квіти, бо й квітів люди не шкодували зі своїх дворів, знаючи, що голова колгоспу віддячить — чи гички випише саме тобі, а не комусь іншому, чи соломи виділить, коли доведеться покрівлю на хаті перекривати, чи накаже бригадирові дати коней у першу чергу, щоб привезти торфу з торфовиська чи палива з лісу.

Хор-ланка співав біля досягнень із Заливанщини:

Льотом сталінським орлиним всім осяює він шлях...

У червоних чобітках, у запасці, у вишитій сорочці, у барвистих биндах, що різнобарвно гадючилися в чорному, галчиного крила волоссі, з паперовими квітами в биндах, співала в хорі-ланці і Лукія.

Як співала? Власне, співав хор-ланка, бо в кожної жінки таки був голос, та й яка ж то українка, котра не співає! А Лукія поміж інших жінок лише розтуляла та стуляла рот. Щоправда, розтуляла і стуляла рот вона так, що ніхто й запідозрити не зміг би, співає чи не співає ця вродлива смаглява жінка. Співає, ще як! Адже такий гарячий рум'янець пашить на щоках, адже так мило й проникливо дивляться її карі очі, адже так ревно перехиляє голову то на ліве, то на праве плече. І, звісно, чи не кожному здавалося, що поміж інших натхненних голосів чують і її лагідний голос, і не одному здавалося, що поміж інших голосів її голос чи не найсердечніший та найчарівніший.

На вершини всі ми линем, сонце променем в очах...

І не могла вона відмовитися від тих хорових співів: без неї, виявляється, хор-ланка розпадався, вже переставав бути хором-ланкою.

Під час тих співів Лукія впала в око районному начальству, оте районне начальство пропонувало заливанщицькому голові колгоспу висунути голосисту буряківницю на активістку, аби з трибуни всяких нарад і зльотів ділилася трудовим досвідом, але голова колгоспу зумів якось викрутитися, Лукія так і не потрапила на жодну з трибун ані в районі, ані в області.

— Наталко, що з тобою? — допитувався за обідом Степан, прискочивши машиною з колгоспу.

— А-а, ти не повіриш, коли скажу,— метушилась Наталка по хаті, хоча навіщо метушитись, коли обід на столі, спокійно їж разом із чоловіком.

— По роботі щось?

Наталка, себто Наталя Семенівна, вчителювала у їхній сільській школі, у середніх класах читала дітям хімію, зоологію та ботаніку.

— Значить, так, Степане Андрійовичу...

Вона зупинилася посеред хати, її виразисті карі очі світилися глибоким смутком, який завжди так розчулював чоловіка, примушуючи його сповнюватися мимовільного жалю-співчуття до Наталки.

Вловивши незвичайність миті, він випростався за столом дебелою постаттю, аж зарипів стілець.

— Тільки, Степане Андрійовичу, не втрачай рівноваги.

— Мене так просто не вибити з рівноваги.

І хоч очікував на її річ, та все ж таки, вона це бачила з виразу настороженого обличчя, наперед побоювався довідатися негадане й нежданe.

Вона молитовно склала руки (колись, іще в молодості, й так само ще тепер він розчулювався на цей жест) і сказала:

— Я сьогодні була в матері... Занесла харчі...

— То й що? — нетерпляче обірвав, і кутики його губ владного малюнка сіпнулися дражливо.

— Мати Лукія заговорила.

Тепер пильно дивилася на Степана, що сидів за столом.

Він відклав ложку, звівся. Високий та громіздкий, мало стелі не сягаючи крупно виліпленою сивою головою, здавалося, він зараз прожогом вискочить із-за столу й побіжить

кудись, бо йому нагально треба кудись бігти, десь бути, тільки не вдома.

— Як заговорила? — злетіло.

— Як усі люди.

— Ти... ти... сама чула?

— Чула так, як тебе чую.

Степан важко підійшов до неї, узяв II смагляве обличчя в лещата міцних долонь і стиснув так, як стискують на стиглість кавун.

— Ти... ти... знаєш, що ти говориш?

—• З-з-зна-аю...— надсадно видушила. А коли відпустив її обличчя, відсапалася й сказала: — Мова повернулася ні з того, ні з сього. Я зовсім не сподівалася, що вона заговорить, а як почула — мало сама не збараніла, язик віднявся. Мова' ще тільки повертається... Знаєш, мабуть, у неї і пам’яті не було, пам’ять теж повертається.

— Чому ти про пам’ять так?..

— Чому? Бо раптом спитала, хто я така. Ми ж не так рідко зустрічаємося, повинна б не забувати, а тут — забула. Я сказала, що невістка, а вона якось так недовірливо дивилася, наче я обманюю її.

—— А може... а може, вона завжди вміла говорити? А перед людьми лише прикидалася? І перед нами прикидалася?

— Свят, свят, Степане, що з тобою? І чого б це мати Лукія придумувала для себе таке горе? Не придумувала, горе справжнє.

— А як знову пропаде мова в неї?

— Хай господь боронить. І подумалося ж тобі таке! Маємо радіти, що говорить, хай говорить... Куди ти? А хто пообідає за тебе? Усе прихапцем та прихапцем, і не поїси по-людському.

— Не вірю, ото піду й" сам подивлюся. Так хочу з нею говорити. Адже завжди мовчала. Адже я син материн — і ніколи не говорив із матір'ю, голосу її не чув.

— Чого такий зворохоблений, Степане? Заспокойся. Не треба так нервувати. Радій потихеньку, що дар мови повернувся.

— Та радію... Радію так, аж плакати хочеться.

— Авжеж, це вже така радість, що не хочеш, а заплачеш.

— Не повірять люди, ніхто не повірить!

•— Повірять. Почують — і повірять, бо ще не в таке вірять.

— Може, мати і в мене спитає, хто я такий?

— Може, й спитає, коли забулась...

— Господи, про що ж із нею говорити?

— Хіба для рідної матері не знайдеш слів? І рідна мати знайде слова для тебе, вже якось порозумієтесь.

—1 А може, вдвох підемо до неї?

— Та не бійся, зовсім перестрахопудився, йди ж до матері, йди.

Зоставишся сама у великому, на п’ять кімнат, будинку, Наталя Семенівна спершу завагалася — прибирати чи не прибирати зі столу, коли обід так і не з’їдено. Чим-чим, а Степан завжди любив похвалитися апетитом, на який ніколи не скаржився. Сніданок, обід, вечеря мали бути вчасно на столі, а він вчасно з’являвся до сніданку, обіду та вечері. Авжеж, були відхилення від узвичаєної норми, але в якого голови колгоспу їх не буває. Про чергове таке відхилення в сім’ї чимало говорилося, Степан у мальовничих подробицях розповідав про ті перепони, які склалися в нього на шляху, скажімо, до обіднього столу, а Наталя Семенівна щиро співчувала, знаючи, що її співчуття йому потрібне, що воно для нього має лікувальні властивості. Чоловік не шанував людей, які байдуже ставилися як до своїх харчів, так І до режиму харчування. До хворих він ставився не те що погордно, а просто зневажав, особливо ж зневажав хворих на шлунок, на всякі виразки. Мовляв, самі винуваті, самі себе довели до такого стану. Мовляв, коли ти сам не дбаєш про свій організм, про своє здоров’я, коли ти сам собі ворог, тоді ти байдуже ставитимешся й до дорученої тобі справи, до співробітників. А коли йому доводилося зустрітися з людиною, що зналася на стравах і любила поїсти, яка тямилася на марках вина чи коньяку, але нітрохи не зловживала, зберігаючи у цьому такий необхідний здоровий глузд,— Степан Андрійович не приховував свого захоплення, а потім і не забував, згадуючи за будь-якої слушної нагоди, нітрохи не сумніваючись, що така людина по-справжньому шанує себе, як найзацікавленішу міру справжніх цінностей у цьому світі, що така людина ніколи байдуже не поставиться до дорученої їй справи, до співробітників. І ще не сумнівався Степан Андрійович у тому, що не тільки він зумів по достоїнству пошанувати когось, але й його по достоїнству пошанували, тому-то після зустрічей із

такими людьми сповнювався ще дужчої, ще невитравнішої самоповаги, необхідність у якій відчував завжди...

Отже, Наталя Семенівна вагалася прибирати посуд зі столу так, наче хазяїн, який несподівано вискочив із хати, ось-ось повернеться назад, статечно всядеться на своє місце на покуті, на якому ніхто ніколи не смів сідати, й доїсть страви — з належним пошануванням страв і самого себе.

Хоч і знала, що начебто не повинен повернутись, а чекала.

А потім зрозуміла, що чекає на звук мотора машини.

И тільки подумала про звук мотора, який мав би долинути з двору, і тоді б вона переконалася, що Степан Андрійович поїхав до матері, як до кімнати долинув сигнал клаксона. За першим сигналом, різким і коротким, долинув другий сигнал, протяжніший і вимогливіший. Хто б міг сигналити? Невже чоловік? Але чому він досі не завів машину й сигналить?

Коли йшла через веранду, знадвору долинув третій сигнал клаксона, який начебто сам захлинувся від свого безсилля.

По крутих приступцях ганку вона заквапилася до відчинених навстіж дверей гаража. Побачивши хазяйку, на хатньому причілку, під блискучою цинковою ринвою, звелась руда німецька вівчарка Травіата й заскімлила.

Довгі чоловікові ноги двома нерухомими колодами стриміли з "Волги", й Наталя Семенівна відчула не те що занепокоєння, а напад раптового страху.

— Степане! — покликала з дверей гаража.

Але мовчав навіть клаксон, який досі клично озивався кілька разів.

Сірі чоловікові очі застигли на нерухомому обличчі двома болісними безхмарними калюжками. Він напівлежав на передньому сидінні, незграбно виставивши ноги з машини, праву ' руку тримав на кермі, а ліву — на грудях.

— Що з тобою? — скрикнула.

— Наталю...— Його повні губи ледь ворухнулися.— Серце...

Пальці лівої руки кволо здригалися на вилозі літнього сірого костюма.

— Що з тобою? — повторила, остерігаючись уголос висловити свій здогад про недугу.

— Мабуть, інфаркт... Я відчинив машину — і зразу схопило.

— Мовчи! Тобі не можна говорити! — злякалася вона.— Мовчи. Тобі треба в ліжко.

— Завези мене в район... У лікарню.

— В який район? У яку лікарню? Тобі потрібен спокій і постільний режим.

— У район,— попросив безсило.

Знала, що не попросив, а таки наказав, наказав, але ж сили не вистачило, ось і вийшло хворе благання.

И тоді вона злякалася ще дужче, бо Степан Андрійович ніколи нічого не просив, а завжди наказував і вимагав. Отож,

вимагав і наказував зараз, цієї важкої для себе хвилини. Значить, мусила слухатися. І все ж...

— Може, подзвоню по телефону і викличу "швидку допомогу"?

— На-талю...

Допомогла йому вмоститися на передньому сидінні, сама — поряд умістилась якиайобачніше.

—• Я тебе кликав... кликав...

її ранив його хворобливий, тремткий голос, сповнений болю. З гаража викермувала на подвір’я, тут розвернулася — й за металеві ворота. Хотіла за воротами вийти, щоб узяти на замок хату, щоб і ворота зачинити, але через мить уже зніяковіла від свого мимовільного бажання, адже до району машиною не так і далеко, а тут дорогй кожна хвилина.

У дворі скімлила руда вівчарка...

Чомусь не могла повірити, що в чоловіка сердечний напад. І ніколи не скаржився на серце, навіть посміювався з тих, що звикли хапатися за серце. Може, сьогодні зранку мав такий колір обличчя, який би викликав занепокоєння? Чи, може, погляд очей? Та ні. І на обід приїхав у доброму гуморі, сам сказав, що збирається вола з’їсти.

На виїзді з села Наталя Семенівна поглянула праворуч і ген-ген удалині, за рудими чагарями, на белебні, край болота запримітила стару Лукіїну хату, що біліла під вишнями.

Степан Андрійович напівлежав, дивлячись у вітрове скло і, мабуть, бачачи літнє стомлене небо над польовою дорогою.

Як він здивувався, коли почув про матір, до котрої повернувся дар мовиі

Тепер от, сидячи біля чоловіка в машині і кваплячись до району, вона здивувалася з його недавнього здивування. Хоча — як йому було не здивуватися, почувши таку новину! Мати заговорила... Намірився негайно поїхати до неї, тому-то й не-дообідав, а тепер — удвох мчать до районної лікарні. Отже, так вразила, так приголомшила звістка? Мабуть, так вразила, так приголомшила. А чи в цьому наглому серцевому нападі немає вини і її, Наталі Семенівни? Авжеж, є. Та чи могла вона вгадати, чи могла передбачити!

І від докорів сумління у неї самої заболіло серце.

— Бабусю! Бабцю! Бабусенціє! Ви заговорили? Тож говоріть, говоріть!.. Ну, говоріть!

Баба Лукія з пучком трави спинилася біля дерев’яних кліток, із яких через дрібноячеїсту металеву сітку виглядали пухнасті сірі кролі, ждучи на корм.

— Не впізнаєте? Дивно! Я ваш внук Вадим!.. Ну ж, говоріть!

— Хто ти?

— Внук ваш Вадим... Говорите! Славно говорите!

— Ага... Та знаю, що внук... Вадим?

— Вадим! Хіба не схожий на батька? Схожий!

Дебелий внук Вадим начебто й справді вдався щелепастим

обличчям у свого батька. Чорне цупке волосся то одним сва-вільним пасмом, то другим неслухняним пасмом вихоплювалося з чуба, зависаючи над чолом, і він різким рухом голови— назад і трохи вбік на праве плече — повертав гойдливе пасмо до чуба.

— Ось я вас поцілую!.. Говоріть!.. Скільки ж намовчалися!

Поцілував Лукію в ліву запалу щоку, поцілував у праву, поцілував у холодний лоб.

— Віддавайте траву, допоможу й кролів погодувати.

Забрав у баби віхоть трави, спритно розтицяв через сітку

перед кролями, які дружно накинулися на корм.

— Хто ти такий? — нарешті озвалася Лукія.

— Таж кажу, що ваш онук Вадим! Що ж тут незрозумілого? Зрозуміли? І на свого батька схожий, подивіться.

— Ага, внук Вадим,— протяжним роздумливим голосом проказала вона.

І дивилася уважними, невсміхненими очима.

— Як зустрів у райцентрі матір, як почув од неї, що ви заговорили — й відразу до вас, більше й слухати її не став. Бо чого маю слухати матір, якої вже так наслухався, що й вуха пов’яли. Краще вас послухаю, бо не чув ні разу. Ну, говоріть, бабо, говоріть, а я послухаю! Мовчите? А-а, знаю, знаю! Мати ще сказала, що до вас дар мови повернувся, але ви мову забули, що вас треба вчити мови, правда? Що до вас тільки повертається пам’ять разом із мовою, правда? І чим швидше до вас повернеться мова,

тим швидше й повна пам’ять повернеться, правда? Ну, то я вас навчу мови, щоб і пам’ять повернулася. Ви не повірите, як я хочу, щоб до вас швидко повернулася пам’ять.

Вадим говорив, —як співав.

Лукія мовчки слухала, очі її зоставалися далекі й холодні.

— І не тільки я вчитйму вас, а й Жанна... Жанно! — обернувшись до "Жигулів", на яких приїхав, голосно покликав: — Ходи-но познайомишся!

З салатового кольору машини, що стояла за ворітьми, зграбно вибралася струнка, зодягнена в вишневі вельветові штани молода блондинка з густо підмальованими бровами та віями над синіми, по-дитячому беззахисними очима.

— Твоя жінка? — поспитала Лукія.

— Ну, так уже відразу й жінка! — засміявся Вадим.— Але ваша вчителька. Ми з Жанною вдвох учитимемо вас мови. Правда, Жанно?

— Так, так,— слухняно відповіла блондинка, й навіть щось сором’язливе майнуло в її безмежно розплющених очах.

Вадим поклав одну руку Жанні на плече, дівчина притулилася до нього, пускаючи бешкетливих бісиків із глибини зіниць.

— Вона ж дівчина! — чи то здивовано, чи то осудливо озвалася Лукія.

— Та яка вона дівчина? — засміявся Вадим, іще міцніше пригортаючи Жанну, та раптом схаменувся, згадавши, з ким розмовляють.— Авжеж, дівчина, дівчина! А дівчиною бути в наш час гріх чи не гріх? Охо-хо-хо, гріх бути дівчиною!.. Але давайте вчитися мови...

Вдавано постатечнішавши, він тицьнув пальцем угору:

— Небо!

І запитливо подивився на бабу Лукію, чи розуміє, чи запам’ятовує.

— Земля.

Тицьнув собі під ноги, не зводячи з баби Лукії допитливого погляду.

— Село!

И повів рукою, показуючи на Заливанщину, що розляглась ген-ген удалину.

— Поле!

И показав на поле, що видніло неподалік за болотом, яке облягало белебень, на якому сіріла стара присадиста бабина хата.

— А тепер і ти повчи бабу говорити,— звернувся до Жан-ни, що горнулась до нього.

Жанна розгубливо оглянулася довкола — й сказала не зовсім упевнено:

— Курка...

Вона показала на півня, що стояв на порозі хліва.

— Яблуня...

Вона показала на грубий та облущений стовбур вишні, від якої вже не гілля, а штурпаки сухі позоставались.

А що стара Лукія, слухаючи їх, мовчала, то Жанна з Ва" димом оторопіло переглянулися: може, не тільки не розмовляє і не пам’ятає, а й не чує?

І раптом запавутинене безліччю борозенок шкарубке Лу-кіїне обличчя скривилося, губи її плюсклі затремтіли, вицві-лі очі бризнули слізьми. Спершу слізьми скупими та прозорими, якимись несправжніми, далі сльози порясніпали, стали справжніми, й Вадим із Жанною розгубились, бо на бабин плач зовсім не сподівались.

— Чого ви мене мордуєте, діти?

— Ми?..— затнувся Вадим.

— Я?..— затнулась і Жанна.

—• Йдіть собі, діти, йдіть... Не мордуйте мене й себе не мордуйте... Чи у вас мало своєї біди, що ви прийшли бавитися з бабиною бідою?

— Та я ж для вас! — нагороїжився Вадим...

— Моя мука — це моя мука, а я скупа на свою муку, не хочу вділити вам, так що простіть стару й немудру.

Вадим і Жанна, либонь, не розуміли того бабиного казання ще дужче, ніж раніше не зрозуміли б її мовчання.

— То ми підемо.

— З богом, діти.

Лукія витерла рукавом сльози на очах і проводжала їх до воріт такою сутінковою печаллю в погляді, наче за тією сутінковою печаллю крилися ще ревніші сльози. Машина рвучко рушила, аж урізнобіч полетів спориш, вирваний із землі рубчастими скатами на колесах. А Лукія стояла біля скособоче-ного хлівця, критого рудими витіпаними сніпками, немов очікувала на щось негадане...

Македон Хрущ намислив зламати стару-престару шопу, яка вже не відала, на який бік хилитись і на який бік падати. І сокиру-колуна приготував, поклавши під грушею-дичкою, що чорною хмарою супилася над шопою. Біля сокири поклав і залізного багра з дубовим держаком, цей багор зберігся таки в запавутиненій шопі, колись у давнину без нього не обходилося в господарстві, не те що тепер. І лома поклав поряд, бо й лом знадобиться. Добрячий шмат линви знайшовся в шопі, линва лягла біля сокири-колуна, багра та лома.

Здавалося б, засукай рукава — і приступай до діла.

Та якась чудна хіть-сверблячка знову погнала Македона Хруща до темної шопи, в куряву та в павутиння, в тлумовись-ко таких запліснявілих запахів, що в теперішньому житті й не здибаєш їх ніде. Рука нишпорила по стінах та по долівці, по кутках, натрапляючи на якесь поточене іржею залізяччя, на струхлявілі від часу халявки від чобіт чи на потрощений жорновий камінь, на здухвини-ребра негодящої віялки чи на зотліле порохно ятера. Наче не так рука шукала й тягнулась до всього того непотребу, як його душа захланна, котрій було шкода чи розпрощатися, чи назавжди забути, що колись було його життям, чи життям братів, чи життям батька та діда.

Наковтавшись куряви та павутиння, крякнувши досадливо, Македон Хрущ виборсався з шопи на світ білий, котрий першої миті засліпив щедрим сонцем, аж він долонею затулився. А віднявши долоню від очей, почовгав до груші, .підняв із землі важкуватого залізного багра. Тримаючи обома руками, підступив до шопи ближче, приміряючи, де б найкраще зачепитися гаком, щоб смикнути.

Йому ще здавалося, що варто смикнути, наче колись у молодості, і шопа не встоїть перед його завзяттям і силою.

Уже заніс багра вгору, вже залізний гак вчепився за лату, але несподівано від самого доторку багра спорохнявіла, трухла лата вмить розпалася, війнувши хмарою сірого порохна.

И лише тоді краєчком ока Македон Хрущ запримітив, що за його спиною, у вулиці, хтось стоїть. Сердито обернувся — і впізнав німу Лукію, що тримала в мішечку на плечах нарвану для кролів пашу. Чутка, що прокотилася по Заливанщині, вже докотилась і до його вух, що до німої Лукії повернулася мова.

Чого вона зупинилась біля його обійстя і стоїть?

Подивившись зачудовано на Лукію й недорікувато постоявши з багром напереваги, він круто розвернувся, намагаючись гаком зачепити за провислу на шопі крокву, але кроква була така слабка, а замах такий сильний, що він раптом із багром аж на коліна став, мало не звалившись на спориш.

Лукія з мішком на плечах стояла у вулиці й дивилася крізь віття вишень.

Македон Хрущ залишив багор на землі, а сам незграбно почалапав на край обійстя до похмурої, закутаної в темне, мовчазної Лукії.

Скільки пам’ятає, завжди проходив мимо неї так, наче біля дерева, чи біля криниці, чи біля придорожнього каменя. Гляне чи й не гляне, а що вже змовчить — неодмінно, бо хто ж озивається до дерева, до криниці, до каменя! Згадував про неї лише тоді, коли зустрічав, дивуючись, що вона ще живе на світі, й одразу ж забував. Не важило навіть те, що її син Степан усі останні роки головував у їхній Заливанщині. О, Степан, о, його жінка — вчителька, о, його син — районний міліціонер Вадим та інші діти

— в усіх у селі були на язиці, а живої матері, вічно мовчазної Лукії, що сновигала темною тінню, начеб і не було, бо тінь є тінь.

Македон Хрущ підійшов до Лукії, хотів озватися, але язик — наче скрижанів. Бо щоб язик сказав "добридень", коли досі не сказав і разу?! Скільки жили в Заливанщині, скільки здибалися, але добре слово й разу не злетіло, ні.

Хоча невисловлені думки й майнули: "Ну, чого ти, сово балухата, втелющилася — й глипаєш, і чого вісницею біди стовбичиш?"

Лукія, поправляючи, підкинула на худому плечі мішок із зеленою пашею.

— Боже поможи, Македоне!

Хто це сказав?

Сторопівши, Македон Хрущ поглянув аж на Лукіїну спину, мовби хтось озвався до нього — й сховався за спиною.

— Як живеш, Македоне?

З вирячкуватою недовірою прикипів до її снованого-пере-снованого зморшками обличчя, на якому гострими костомахами випиналися вилиці.

Його язик лежав у роті крижиною.

— Чи не впізнав мене, Македоне?

Хотів головою кивнути, що впізнав, але шия задерев’яніла. Подумки картав себе: і чого підійшов? І чого не сховався в хаті? Вже хотів

повернутись і геть податись мовчки, як завжди мовчки проходив мимо неї, та Лукія сказала:

— Либонь, ти пам’яттю постарів, Македоне.

И тоді він оізвався з забобонним страхом:

— А ти мене хіба знаєш?

— Хто ж тебе не знає... І я так само знаю. Македон, хто ж ти.

—* Зате я тебе не знаю.

— І не бачив?

— І не бачив ніколи.

— То я нагадаю.— Лукія скинула з плечей мішечок із пашею, поставила біля чорних жилавих ніг, що виглядали з-під рясної спідниці.— А де твій брат Роман?

—* Яке твоє діло, де мій брат Роман!..— розсердився, посірівши губами.— Вбило на фронті.

— На фронті, кажеш? Убило? Еге ж, убило, вбило... А хутір Зозульку пам’ятаєш?.. Хутір у лісі?

— Немає вже ніякого хутора, бабо! — скрикнув, а очима повів на залізний багор, залишений біля шопи.

— Тепер нема, а в війну ще був.

Лукія молитовно склала кощаві руки біля грудей.

— Я на різдво до тітки Василини прийшла на хутір Зозульку, на третій день різдва. А ви наче по моєму сліду на санях приїхали.

Македон Хрущ усією своєю постаттю наколющився, губи затверділи, а в кутиках губів зав’язалися клубочки білої піни.

— І ти, і твій Роман, і ще троє вас було таких п’яних, що горілка з вух капала, бо ж поліцаї тоді не просихали, а тут іще ж і різдво, то ви третій день підряд пили.

— Мене там не було.

— Забув? То я нагадаю. Ти найдужче й бив чобітьми Ва-

силину та допитувався, де її Михайло. Знали, що Михайло в партизанах, а допитувались та били, аби познущатися. І ще казали ставити на стіл більше горілки, бо різдво. То Василина й ставила пляшку за пляшкою... Як же тебе там не було, коли хапав мене за груди й питав, чому я мовчу? Були такі п’яні, що й не впізнали мене... Хлопчик у Василини був, три роки сповнилося, звали Грицьком... Ви йому руку відрубали сокирою —на лаві... Отак поклали Грицькову ручку на лаву — й відрубали сокирою.

— Я не рубав...

— Ти писав.

— Де писав? — сопіння рвалося йому з ніздрів.

— А відрубаною Грицьковою ручкою на стіні. Кров’ю писав. Ті нелюди пили й сміялися, а ти писав. Грицько впав, кров із нього ллється, а ти його рукою пишеш, що не хочеш колгоспів і Радянської влади. Василину встрелили, бо рвалася до дитини.

— Я ж неписьменний, неписьменний,— шепотів зі спотвореним обличчям.

— Неписьменний, а писав.

— Може, то Роман? У тебе ж пам’яті нема.

— Не було, та вже є.

—і Кажи, що Роман, його нема з фронту, загинув, як герой...

— Еге ж, герой... А ти дитячою ручкою писав і сміявся, що то маленький Грицько пише своєю ручкою, що то маленький Грицько не хоче колгоспів і Радянської влади, мовляв, яке дрібне тіло, а яке велике розумом.

У грудях Македонових клекотіло, у горлі хлюпало.

— А Роман твій послав мене в комору по горілку та сало, я й утекла. А як у полі глянула на ліс, то хата горіла, отакенний вогонь стояв!..

— Та я тебе за брехню!.. Згною!.. Задушу!..

— Не було пам’яті, а тепер згадала, тепер є пам’ять.

— Згною!.. Задушу!..

—і Е-е, тепер уже не згноїш і не задушиш, Македоне, то якби тоді, авжеж. А то повпивалися так, що забулися мене зі світу звести.

— Бо завжди німа!.. Німа та й німа!..

— А кажеш, що не здибалися ніколи.— Лукія взяла за рипицю мішок із пашею для кролів, закинула на плечі.— Скільки ходжу по Заливанщині, стільки тебе й здибаю. І тоді теж, на хуторі Зозулька.

Сухі пекучі сльози стояли в її очах.

— Ось тепер і порішу!

Македон Хрущ почовгав до шопи по залізний багор, чи по

сокиру-колун, чи по лом. Ногами гупав, аж кім’яхи землі бризкали з-під черевиків. А вона й не дивилася йому вслід. А вона з мішечком на плечах почовгала собі вулицею до близької дороги і, здається, не чула, як той біля шопи харчав здушеним криком, як у люті гатив залізним багром по шопі, аж поки в очманілому безсиллі припав тремтячим тілом до перехнябленої стіни й трусився біля неї, б’ючись лобом у сухі дилюки.

"Ні, я цього не чув, я цього не бачив!"

Марко Субота боявся ворухнутися у бузині, яка надійно ховала його щупленьку, згорблену постать. Хоч і надійно ховала, та все ж таки Маркові подеколи здавалося, що в бузині його видно, мов на долоні, й він лякливо озирався вп’яте і вдесяте, пересвідчуючись у своїх марних страхах.

Ото нечиста сила підказала йому сьогодні збиратися на риболовлю до ставу, ото нечиста сила саме в цю пору випхала його з хати, ото нечиста сила послала його копати черв’яки саме сюди, під сусідську бузину.

Зозла хотів пожбурити бляшанку з черв’яками, але останньої хвилі злякався: а як забряжчить, а як почують?

Голоси шваркотіли зовсім близько, і Марко Субота боявся тих голосів, наче вони мали здатність не тільки звучати й літати, а навіть бачити, авжеж, навіть бачити його скоцюрбле-ного, з бляшанкою черв’яків отут, у бузині. І чим довше куль-чився в кущах, тим більше усвідомлював, що вже так просто не зведеться, що так легко не вийде з бузини, в якій мимоволі мусив ховатись.

"Ні, я цього не чув, я цього не бачив!"

Через город поміж картоплі надбіг його рудий цуцик, почав лащитися, запобігливо крутячи хвостом, і в Марка Суботи аж душа вступила в п’яти, аби цуцик не загавкав та не виказав його сховку. Він кілька разів так вишкірився на цуцика, що, здається, сама смерть злякалася б, але цуцик усе лащився, аж поки таки здогадався чкурнути геть.

Зрештою, порозходилися голоси — і Македонів голос, і Лу-кіїн голос.

А Марко Субота все ще сидів у кущах, вбираючи голову в плечі. Краще б він і справді не чув і не бачив. Усякі поголоски доводилося чути про Македона та його брата Романа, з часом поголосок усе меншало та меншало. Після окупації Романа Хруща призвано до армії, його вбило десь у Польщі, прийшло й повідомлення, що загинув смертю хоробрих, а на гранітній стелі їхнього заливанщинецького меморіального комплексу поміж інших імен загиблих на фронтах односельців значиться і його ім’я — Роман Тодосійович Хрущ. І ніхто не сумнівався, що загинув, бо таки загинув, а поголоски й залишилися поголосками, бо не знайшлося свідків, аби щось там засвідчили проти нього. І проти Македона також ніхто не засвідчив. Після окупації забрано до армії, воював, має пора-' нення та нагороди і хоч, може, Берлін не штурмував, але війну пройшов до кінця. Міг і Македон накласти головою на фронті, і його ім’я могло б значитися поміж інших імен на гранітній стелі їхнього заливанщинецького меморіального комплексу. Але пощастило. Пощастило поміж небагатьох інших односельців, котрі повернулися з війни.

Аж ось які вони, брати Хрущі!

Аж ось який він, сусід Македон!

Ноги в Марка Суботи затекли так, що ледве звівся в бузині, сторожко роззираючись на всі боки. Може, хтось його запримітив тут, у кущах? Господи, зараз нічого не хоче, тільки б йому благополучно дістатися до хати через город.

Вигулькнув із бузини — й подався по густій картоплі.

А як насмілився повести оком на сусідове обійстя — умить занедужав душею! Македон стояв біля шопи з залізним багром у руках. А що не в змозі був трощити шопу, то тримався за багор: здавалося, відпустить — і впаде.

Так берігся халепи, а вскочив.

—і Ма-а-арку! — долинуло.

Спершу хотів удати, що не почув, але слухняна шия сама повернула голову до Македона.

— А підійди-но ближче...

Мусив через межу йти на чуже обійстя.

— Чого це ти з червами носишся в таку спеку? Бач, вони в тебе з бляшанки падають на землю... На риболовлю зібрався? А теперки є риболовля?

Розмовляв сам із собою, бо Марко Субота мовчав, наче заціпило йому, ох і боячись колючих, мережаних кривавими прожилками

Македонових очей. Насмілився глянути на жилаві руки, які держали багор,— і раптом ці руки йому видалися червоними, аж наче з них капало, і вдарили в свідомість Лу-кіїні слова, як то він писав ручкою відрубаною Грицьковою, по стіні писав дитячою кров’ю.

— Шопу надумав поваляти, поки сама не завалилася, а тут серце схопило, що й ногою не годен ступити... А ти чого якийсь зелений? Сам на себе не схожий.

— Тут позеленієш,— спромігся той на слово.

— То поможи мені до хати дійти.

.— А як помогти?

— Як люди помагають одне одному? Так і ми... Ох, серце... Ну, підставляй плече!

Він відпустив багор, який глухо впав на землю, й поклав руку на плече сусідові, далі поклав і другу руку. Марко Субота похитнувся.

— Ну, чого ти хилишся? Веди.

—• Хилюся, бо ти важкий та здоровий, спробуй не похилися.

— Де те здоров’я, самі немочі.

Македон справді важко дихав, і з ніздрів також рвалися посвисти. Заточившись, він обвис на спині в Марка Суботи, й той нараз відчув обривисту, мертву вагу вгодованого дебелого тіла.

— Та не души ти,— прошипів.

Чужі руки, які лежали в нього на плечах, відсвічували йому кривавим сяйвом, це були руки ката і вбивці. Маркові Суботі здавалося, що ці руки ось-ось обценьками зійдуться в нього на горлі, й тоді йому вже достеменно не порятуватись, а впасти бездиханним на чужому обійсті. Здавалося б, він повинен був негайно скинути з себе ці руки вбивці й ката, аби самому порятуватися від смерті, але Марко Субота, зціпивши зуби, сопучи, волік на собі важкий, обривистий лантух ворожого, ненависного тіла.

— Ну, от,— зітхаючи, бубонів Македон Хрущ.— По-християнському... по-добросусідському... Сьогодні ти мені поміг, а завтра я тобі допоможу.

Марко втягнув сусіда в сіни, з сіней — до хати.

' — Клади на ліжко.

Македон розлігся в ліжку на подушку, віддихувався, водячи набряклими, вибалушеними очима по стелі.

— Подай води,—>наказав.

Ненавидячи його всім єством, подав кухоль води, а що сусід сам не міг узяти кухоль у руки й пити, Марко Субота крапля по краплі цідив йому воду в рот, у якому хижо ворушився малиново-червоний язик.

— Як подумаю,— відкинувшись на подушку, мовив Македон,.— то ми з тобою завжди й жили душа в душу, правда?

Стоячи біля ліжка, Марко Субота важко, затято мовчав.

— Чого ти язика проковтнув?

Марко Субота лиш ніздрі кирпатого носа роздимав.

—1 Та що з тобою? — захрипів неслухняним голосом сусід, повертаючись обличчям на подушці.— Чи я неправду сказав? Чи скривдив тебе чимось? Правда ж, душа в душу...

И злякавшись його похмурого голосу, який линув наче з погреба, відказав нарешті:

— Авжеж, душа в душу.

— То й добре,— злагіднів Македон.— Іди.

В Марка Суботи споночіла сила в ногах, і він стояв хлю-щем-мрякою.

— Ну, чого вріс у підлогу? Йди, сам перепочину. Ще не думаю богу душу віддавати.

И не посмівши ослухатися, Марко Субота почовгав із сусідової хати, сутулячись плечима, горблячись спиною... Господи, й де поділася ота бляшанка з накопаними для риболовлі черв’яками, адже весь час була в його руці, де ж поділася?.. Вже вийшовши за поріг, уже йдучи обійстям, шукав очима бляшанку, наче найбільшу свою втрату, але знайти не міг, мовби її нечиста сила злизала.

— Заспокойся, Степане Андрійовичу, головне для тебе — це спокій.

—> Авжеж, Наталю, спокій — насамперед, але де ж ти його візьмеш, коли нема.

— Навіюй собі гарні спогади. Молодість із плином часу завжди здається назавжди втраченою святинею, отож навіюй собі спогади з молодості.

— І спогади навіюю...

Степан Андрійович лежав на ліжку, яке стояло біля широкого вікна. За шибками в дворі росли тополі та липи, в голубому небі плавилося гаряче літнє сонце. Ховаючись від спеки в затінку, на лавках під кущами бузку сиділи хворі в бахматих синіх халатах. По асфальтових доріжках там і сям походжали голуби.

За цих кілька днів, що опинився в лікарні, чоловік помітно схуд і змарнів. На масивному щелепастому обличчі різко проступили вилиці, щоки позападали, горбатий ніс іще дужче погорбатів, під розсипчастим чорним волоссям вуха — й ті немов побільшали, хоч Наталя Семенівна добре знала, що вуха не могли вирости. Сірі очі не те що поглибшали, а зацвіли причаеним стражданням, подраглистішали.

— Знаєш, ніхто не вірить, що ти в лікарні опинився всерйоз.

— Не вірять?

— Лукаво посміюються.

— Чому лукаво посміюються?

— Мовляв, у голів колгоспу так заведено. Й не тільки у голів колгоспу, а в усіх великих начальників. Коли над їхньою головою збирається гроза — вони імітують інфаркт і лягають у лікарню. А тим часом залагоджують свої справи. Чи перечікують. А коли для діла мало одного інфаркту, вони імітують другий, третій... Ну, ти ж бо знаєш цей прийом... А тому дехто питає: "Які неприємності в Степана Андрійови-

ча по роботі?" І вже потім — цікавляться твоїм здоров’ям.

Кволий усміх спалахнув на його вустах.

— Із серцем у мене куди вже серйозніше.

— Я й досі не можу повірити, й ніхто не може повірити! Ніколи нічим не хворів, навіть не кашляв...

— Поволі набралося всього — от і криза. Живемо в епоху інфарктів. Такий колгосп, як наш — хіба легко? То тільки здається, що благополучний колгосп, здається тому, хто не знає діла, а насправді? Ех!..

Прислухався до горобців, які щебетали за вікном у тополях та липах, і запитав:

— Мати як там? Лукія...

— Лукія? Говорить!

— Ну, ти ж бач... Буваєш у неї?

— Після того більше не була, все в тебе і в тебе.

— Стражденна мати Лукія... Невже до неї повернулася мова? Аж не віриться: усе життя мовчала. Скільки пам’ятаю, завжди мовчала, мовчала... Так хочеться з нею наговоритися!

Вмовк, наче йому забракло повітря. Наталя Семенівна хотіла відчинити вікно, але згадала про літню спеку — й не звелася зі стільця.

— Лікарі заспокоюють мене, й ти заспокоюєш, але передчуття є передчуття.

— Яке передчуття? І ти віриш у передчуття? — скрикнула.

, Наталя Семенівна не впізнавала чоловіка. Начебто в лікарняній білій постелі лежав не хтось інший, а її таки чоловік, знаний багато років,— і

водночас у млявій дебелій постаті, в повільних рухах, у безнадійному виразі обличчя появилося щось чуже, чого раніше ніколи не помічала за ним.

У нападі раптового розпачу взяла його важку руку, що лежала на ковдрі, міцно стиснула, вкладаючи почуття у той потиск. Степан Андрійович повільно, але наполегливо звільнив свою руку, поклав на грудях.

— Може, хай мати Лукія навідає тебе в лікарні? — запитала.

— Ні, ні! — відповів похапливо, аж вона здивувалася.

— Чому? Поговорите — й тобі полегшає.

— Не хочу, щоб мати бачила мене в лікарні.

Наталя Семенівна погамувала своє здивування, не стала сперечатися.

Відхиливши двері, заглянула чемна усміхнена медсестра:

— Пора... пора!

Коли медсестра тихо причинила двері, Степан Андрійович незграбним рухом правої руки дістав із-під подушки запечатаний конверт без будь-якої адреси.

— Ось...

—■ Що це? — розгубилася.

— Лист.

— Кому лист?

— Ну, тобі.

Наталя Семенівна взяла конверт із листом, відчуваючи, як усю її раптово поймає хвиля зневоленого розслаблення, як застукотіло в скронях тупо й глухо.

— А читати... можна?

— Авжеж, можна.

— Коли?

Завжди володіла своїм голосом, а на цьому слові її голос зрадливо затремтів. Степан Андрійович вагався з відповіддю, ворушачи пальцями на грудях. І дивився у вікно на верхи тополь, що тонули в небесній блакиті.

— Приїдеш додому — і прочитаєш... Але вже тоді... Тоді...

— Коли? — вдруге безглуздо зірвалося з її язика.

— Там удома, вдома... як приїдеш,— уже, дратувався Степан Андрійович.— Ну, тоді вже, тоді...

їй так і хотілося запитати... Хотілося запитати: а чи не можна ось зараз тут, у лікарняній палаті, поговорити про те, про що йдеться в його листі. Але змовчала. Як він сказав: ну, тоді вже, тоді... Коли?.. Ні, не стерпить... Несподівано закортіло якомога швидше податися геть із лікарні, аби розпечатати конверт, аби прочитати лист, який таїв якусь таємницю, вона боялася цієї таємниці, і єдиний поки що порятунок від таємниці — знати її, знати, знати!.. А коли — тоді вже, тоді?..

— Бабусю! Бабусю! Бабусенціє!

Двохметрового росту внук Вадим обійняв бабу Лукію, поцілував її в одну щоку, поцілував її в другу щоку.

— А я вам привіз своїх наречених показати!

— Яких наречених? — не зрозуміла.

Баба Лукія з коромислом ішла по воду, внук перехопив її перед воротьми, зупинивши салатову машину так, аж зве-рескнули гальма.

— Натуральних наречених!

— Жанку? — згадала дівку, з якою Вадим навідувався минулого разу.

— Та яку там Жанку! — скривився.— Жанка не пройшла за конкурсом, і її списано.

— Куди списано?

— В утиль-сировину,— пояснив. І відчинивши задні дверцята машини, скомандував: — Парад-аллє!

Першою випурхнула з машини чи то дівчина, чи то хлопець. Придивившись, Лукія втямила, що це таки дівчина, тільки дуже коротко стрижена. В штанах і в сорочці з великими накладними кишенями, з блакитними пластмасовими кліпсами у вухах.

— Віка,— відрекомендував онук.— Наступна!..

Наступна спершу, висунула з машини хмару пухнастого

волосся, схожого на збиту піну бочкового пива, а вже з-під піни бочкового пива глянули невинні, лагідні очі ангорського кролика.

— Ядвіга!.. Наступна!..

Наступна була чорна, як горобина ніч: і волосся, і очі, і тіло. Бог її не скривдив, у неї ніщо й нікуди не вміщалося — ні в спідницю, ні в блузку.

— Оксана!

Баба Лукія дивилася на машину так, наче сподівалася на появу наступної.

— Ще чекаєте? — засміявся Вадим.— Якщо для вас цих мало, якщо для вас сьогодні малий вибір, то інших я привезу наступного разу. А ці дівчата хіба вам не догода? Всі як на підбір.

Увіходячи в роль, запалюючись, подобаючись сам собі і дівчатам, Вадим натхненно виступав перед ними:

— Тепер як женяться-розписуються? Сьогодні зустрілися, завтра одружилися, а післязавтра вже й розійшлися. А за цих три дні народилося дитя, і в цього дитяти немає ні батька, ні матері, так? А хто? А віддають на догляд та на виховання у село бабі. То хто найважливіша фігура в теперішній молодій сім'ї? А сільська баба, яка доглядає внука чи правнука. Значить, ви, бабо Лукіє. Значить, до вас і привіз, щоб ви вибирали.

— А ти? — буркнула баба Лукія.— А ти чом не вибираєш?

— Нащо мені вибирати, коли ви найголовніша фігура? Ну, хто вам найбільше до смаку? — Він тицьнув на дівчат пальцями.— Віка? Ядвіга? Оксана?

— Кажіть, бабуню, що я,— оксамитовим голосом сказала Оксана.

— Сміється зі старої баби...

— Щоб я сміявся? Не сміюсь. Заплутався я в їхніх спідницях. Так і сказав трьом: повезу до баби Лукії, а вже як вона скаже і покаже.

— Смієтеся з мене... А мені по воду треба.— В неї на коромислі озвалося двоє порожніх відер.— Хай вам серце каже й підказує.

Вадим перед воротьми заходився віднімати в баби Лукії коромисло та відра:

— Нехай вони принесуть води з криниці!

— Вони? — аж не повірила почутому баба Лукія.— Та куди вони судні!

— Я принесу,— похвалилася Оксана.

— О, ти найкраща! — ляснув її долонею по крижах Вадим.

— Бо найкраща,— пообіцяла Оксана.

Вона простягала руку до коромисла, Віка — до одного відра, Ядвіга — до другого. А баба Лукія не знала, як боронитися.

— Конкурс! Хто переможе в конкурсі! — реготав Вадим, вельми втішений несподіваним спектаклем.— Перемагає і стає нареченою та, котра зуміє принести з криниці двоє відер води на коромислі!

— Та ніхто з них не переможе,— розсердилася баба Лукія.— Усі не переможуть... Хай тисячу приведи сюди — й ніхто не переможе.

— А хто ж переможе? — скиснув на виду Вадим.

— Я, хто ж іще.

Хотів засміятись, але губам його перехотілося сміятися, тільки сіпнулися.

— Відступіться, дівчата... Хіба не бачите, що я вам упорожні дорогу перейшла? — бубоніла баба Лукія.— А раз упорожні, то не сподівайтеся на вдаючу.

Вони стояли біля машини, розгублено дивлячись їй услід, а баба йшла й розмовляла сама з собою:

— їм захотілося з баби посміху! А не буде вам із баби посміху, баба з вас матиме посміх... Чи з вас, теперішніх, бодай одна з коромислом упорається? А баба впорається... Якби в тебе, Вадику, була любов, а то ж нема, а то ж усіх любиш — і не любиш. Е-е, треба щось одне любити, тоді справді любитимеш... І що за світ настав?..

Того дня Наталя Семенівна доїхала машиною лише до лісу. І як вона могла бездумно гнати до Заливанщини, коли запечатаний конверт пік їй груди? Спинилася на узбіччі дороги під шатристим дубом, який відразу ж дихнув у напів-відчинене віконце духом жолудів і розімлілого листя. Очевидно, в конверті — заповіт. І не той заповіт, який завіряють у нотаріальній конторі, а той заповіт, який довіряють одне одному — і більше нікому. Так, чоловік наказував прочитати цей лист уже тоді, коли його не стане. їй навіть страшно змиритися з тим, що такі думки йому спадають у голову, думки про можливу близьку кончину. Та, може, в конверті є щось таке, що їй неодмінно треба знати саме тепер, а не тоді, коли... Може, прочитавши, вона зуміє відвернути від Степана Андрійовича і самі чорні думки, і все інше. І якщо вона переступить його засторогу не читати раніше, ніж... то лише в ім’я його самого, його врятування.

Наталя Семенівна різко надірвала конверт.

У надірваному конверті лежав іще один конверт.

Наче заскочена на місці злочину, Наталя Семенівна за-шарілася несподівано й навіть поглянула з машини на ліс, мовби. за нею хтось міг стежити. Звісно, ніхто не стежив. У різних напрямках по дорозі проїжджали вантажні й легкові автомобілі, та шоферам було байдуже до неї.

Другий конверт було також запечатано. Крупним почерком його руки на лицьовій стороні виведено: "Дорога Наталю, таки стримайся, постарайся перемогти себе — і передчасно не читай цього листа, а прочитаєш пізніше". Отже, не сумнівався, що не зважить на його застереження, що постарається прочитати раніше! И ця недовіра, засвідчена написом на другому конверті, болісно шмагнула Наталю Семенівну. Злостячись, вона рвучко сховала його послання за викотом плаття, зірвала машину з місця й полетіла так, наче за якусь одну-другу хвилину збиралася доскочити Заливан-щини.

У полі машина спинилася сама. В усякому разі, спустошеній Наталі Семенівні здалося, що машина зупинилася без будь-якого її зусилля. Обіч дороги жовтіли налитим колоссям пшениці, над якими млисто синіли небеса в рідкій куряві далеких хмар. Рука її сама з-за викоту плаття дістала майже розпечатане послання, чіпкі пальці з несподіваною люттю надірвали Другого конверта.

Аркуш цупкого білого паперу було густо всіяно кривими, виразно виведеними літерами. Писано кульковою ручкою, зеленою пастою: "Наталю!" — звертався до неї. І їй трохи відлягло на душі, бо в листі звертався не до когось, а таки до неї, отже, читала те, що адресувалося їй.

І чи то пальці її тремтіли на аркуші паперу, чи аркуш паперу тремтів у її пальцях, а тільки линуло сухе, шорстке шарудіння, мовби то прочитані слова, як переспіле зерно, осипалися, осипалися, осипалися, і лист дедалі більше скидався на перезрілий колосок, у якому вже не залишилося жодної зернини.

Поки читала, її виразисті карі очі не те що пильнішали, а гострішали від болю, від болю-здивування, а чорні брови здригалися, то вгору на опуклий лоб пориваючись, то різко зламуючись, опадаючи низько.

Зрештою, дочитавши, Наталя Семенівна опустила руку з листом-посланням на коліна.

Може, й справді нерозважливо вчинила, прочитавши листа, не послухавшись застереження?

Тепер їй не хотілося нікуди їхати — ні в Заливанщину, ні тим більше повертатися до району в лікарню. Бо не в тому стані чоловік, щоб з’ясовувати зараз із ним стосунки. А може,' він і справді передчуває свою кончину, раз написав такого листа? Наївся все життя — й тепер ось написав, коли, здаєть" ся, можеш говорити всю правду, яку тільки бог на душу покладе?

Наталя Семенівна й не зауважила, що думка про передчуття кончини не стривожила її, майнувши в свідомості — і водночас десь поза свідомістю.

Пшеничне дозріле поле світилося, як неоглядний бджолиний віск, розлитий від обрію до обрію.

"Не піду я до тієї клятої Лукії, не піду!"

Марко Субота, що вдосвіта подався на стави та болота, ще з досвітку бабрався по ставах т;а болотах біля Заливанщини. А таки бабрався

немарно. Де вудкою, де хваткою, де руками, а таки півторбини наричив — і риби, і раків, і в’юнів. З торбини, просочуючись через полотно, стікав слиз, торбина ворушилась у його руці, в торбині • щось там бовталося та шелепало,— й кращої музики для нього не було.

"А нех ти западешся, щоб я до тебе йшов!"

Ніхто так не знав рибні місця по ставах та болотах біля Заливанщини, як знав Марко Субота. Але з кожним роком знання та вміння допомагали все менше та менше, бо води в ставах меншало, болота пересихали, всяка хімія, стікаючи з полів, додушувала все живе і в ставах, і на болотах.

"А якщо, таки піти, га, безпечніше піти, ніж не піти?"

Марко Субота вибрьохався з лепехи та очеретів до села, а тут на околиці, на белебні, й Лукіїне гніздо старе-престаре: ото війнула б вітром добра буря — та й завіяла б у світи, що сліду не знайдеш.

Понипав обійстям, заглянув до хати, яка ніколи не зачинялася,— пустка. Де ти, бабо, ходиш, що тебе нема? Сама вештаєшся, а кавалерів принаджуєш, ха-ха. Просила пособи-ти з дверми на погрібнику, бо повалялися. Авжеж, повалялися, але навіщо ж їх лагодити? Просила попідбивати щаблі на драбині, бо й на горище не залізе. Еге ж, потрощена драбина стоїть під хлівцем, але навіщо тобі, бабо, ціла драбина? И корито справді без держака, треба прибити. І навіщо ти, бабо, тримаєш кабана, коли зубів нема, щоб свиняче м’ясо

жувати?.. І ще всякої чоловічої роботи повно в хаті й коло хати. Покликала — ось він і прийшов.

"А могорич у тебе є, щоб замогоричити?"

Вже не вперше баба Лукія кликала, вже не вперше приходив пособляти. Знав, де в неї лежить і сокира, й молоток, і струганок, і цвяхи, бо таки тримала інструмент. Раніше, за молодості, сама й лагодила що слід, але спливла її сила.

Ха, й чому в селі кажуть, що бабу Лукію проклято, що весь її рід проклято? Коли й ким? За віщо?

Заходився порядкувати, очікуючи на хазяйку.

Марко Субота багатьом отак помагав у Заливанщині. Поховавши жінку, що вмерла від сухот, жив самотиною, ходив по таких от бабах, як Лукія. Кому вже ніхто не поможе, а тільки він, коли йому чаркою та закускою віддячити. Були такі, що й не просили, то сам навідувався, бо знав, що чекають. І, звісно, по всіх тих своїх походеньках вислуховував балачки, бо якій бабі не кортить вибалакатися — слухають тебе чи не слухають.

Добре увихався з сокирою, а Лукії все не було.

"Чи ти думаєш, бабо, що я пороблю всю роботу — й піду собі з обійстя, навіть доброго слова не почувши?"

І раптом — сокира випала йому з рук.

Хто відає, чому випала, а тільки випала.

Марко Субота поглянув на сокиру, що, світячи лезом, лежала на спориші біля його ніг. Далі поглянув на хату, що підсліпуватими вікнами наче підглядала за ним. І поглянув на хлівець, що роздзяпився відчиненими дверми, й на погрібник, біля якого начепив дверцята на завіси.

Все тут наче підглядало за Марком Суботою. Баби Лукії не було, та наче її загадкова темна душа дивилася звідусюди— й запам'ятовувала кожен його порух, кожен його позирк.

І в пам’яті йому постало, як сидів у бузині з бляшанкою черв’яків, як зовсім близько, за спиною, шкабарчали — б’ючись, борючись, змагаючись — голоси: Лукіїн та Македона Хруща. І недавній страх повернувся до нього... То ти Гриць-ковою ручкою писав по стіні, кров’ю писав... Марко Субота на хатньому причілку схопив свою торбу з рибою — й гайда з двору.

Тепер здумалося тільки про одне: аби ніхто не побачив.

Аби ніхто не побачив, а найперше — Македон Хрущ, бо тоді неодмінно в нього закрадеться підозра. Закрадеться підозра, що неспроста внадився до баби Лукії, вивідує, вивідує... Людоньки, а він же нічогісінько не вивідує! А він же просто прийшов пособити по хазяйству самотній бабі. Хоч у неї і син — голова колгоспу, але ж дивиться за колгоспом, а не за матір’ю, до материнського обійстя в сина руки не доходять. І нічого не вивідує, і вивідувати не хоче, еге ж, еге ж, бо коли подумати — баба Лукія багато знає, про всіх може розказати, про все розкаже. Бо заговорила. Бо дар мови повернувся. Але не потрібен Маркові Суботі бабин дар. Краще б ти, бабо, мовчала, як мовчала, то нікому не було б клопоту. І тому ж самому Македонові Хрущеві не було клопоту, хоч і нікчемний він чоловік, адже сказано — сусід.

"Не хочу я, бабо Лукіе, твого могоричу, не хочу, ой не хочу!"

Чорний кудлатий собака, рвучись із ланцюга, так завзято гавкав, що було чути, либонь, на всю Заливанщину.

Ставши в воротях, Наталя Семенівна поглядала то на клятого пса, то на вікна, сподіваючись, що хазяїн таки вийде, адже собака немарно старається. Зрештою, на вікні здригнулася біла фіранка, з-за фіранки

виглянуло одутлувате, цеглистої барви обличчя з картоплиною приплюснутого носа.

— Ну й сторожа маєте! —* мовила до хазяїна, коли нарешті 'з’явився на ганку.— Здається, раніше не було, недавно розстаралися, Македоне Омеляновичу?

Хазяїн мовчки й похмуро дивився на гостю.

— Так дивитеся, наче не впізнаєте,— дорікнула.

— Впізнаю,— озвався непривітно.

— Сердитого сторожа маєте!

—■ Лише гавкає, але не клятий... А ваша вівчарка — най-клятіша в селі...

І, дивився понуро, наче в його душі сльотило, мрячило. Наче ждав, що гостя повернеться — й піде своєю дорогою.

— Я по ділу до вас, запрошуйте до хати.

— По якому ділу?

— А в хаті взнаєте, не тримайте надворі.

То що йому зоставалося чинити? Рухом руки запросив, щоб заходила, та вона чомусь не зрозуміла того руху, ждала, коли словом озветься.

— Заходьте, якщо по ділу.

Зайшовши до хати, Наталя Семенівна силувано всміхнулася до хазяїна, що завмер у порозі:

—. А ви чому не заходите в свою хату?

Похмуро пройшов до столу, а вона, зітхнувши, сіла на стільці біля вікна.

— А діло в мене таке...

Македон Хрущ забрав зі столу свої руки, бо раптом затремтіли, й сховав під столом.

— Знаєте, Македоне Омеляновичу, я потроху дописую до

нашої районної газети. Пишу про колгосп наш, про людей наших, аби про них знали не тільки вдома, а й по всіх усю-дах, бо варті шани та слави. А тут редакція попросила написати про зразкового сім’янина, про справжнього батька, якого можна поставити за приклад. І ось я поміркувала, що й шукати довго та далеко не треба, що ви — достойна кандидатура. Знаю все давно, але хотілося б дещо поновити в пам’яті.

Цеглисте обличчя в Македона Хруща запавутинилося-сту-маніло. Поворухнув губами, наче немовлене слово пережовував.

— Скільки у вас дітей, п’ятеро? І всі в люди повиходили, всі поставали достойними громадянами, приносять користь суспільству. Антон Македонович працює у Вінниці хірургом* врятував не одне людське життя, і діти в нього славні. Василь Македонович широко знаний як металург, має не одну високу державну нагороду. Тихін Македонович у самому Києві, в науці його слово не останнє, прославив нашу Заливанщину не тільки на Україні, а, вважай, у всьому світі. Йосип Македонович служить в армії, дослужився до полковника, так? Ілько Македонович і картини малює, і в кіно знімається, і вірші пише, і музику

складає, ото вже обдарований, ото вже талановитий! Це тільки діти, ваші сини. Але ж у синів є ще свої сини та дочки, й вони також повиходили в люди, й вони також не пасуть останніх. Ось мені хотілося б почути про ваших онуків, де живуть, які їхні успіхи.

Наталя Семенівна дістала з шкіряної сумочки блокнот і авторучку.

— Чула, що ваша Домка Гиатівна вже другий місяць живе в Ілька Македоновича, бавить онуків. Авжеж, треба помогти, вій у вас творча натура, час у нього дорогий, бо належить не тільки йому самому, а й народові... Я ж бо вчила всіх ваших синів, так що і я тішуся разом із вами, Македоне Омеляновичу.

А вій як води в рот набрав, і цеглисте його обличчя не роз-люднилося.

—1 Нездужаєте? — поспитала занепокоєно.

"Ти не крути хвостом, лисице, а кажи, чого прийшла. Так я тобі й повірю, що ти хочеш до газети написати. Вдаєш із себе святу та божу, а в самої язик такий самий, як у свекрухи твоєї Лукії. А вже коли напишеш до газети — як вогню маю боятися написаного:".

Від нього віяло зимою, і Наталя Семенівна, вловивши той холод, заховала блокнот і авторучку до сумочки.

— А ваша внучка Таня де живе?

Македон Хрущ, ворухнувся за столом, буркнув:

— Заради неї і прийшли, Наталю Семенівно?

Вона спробувала всміхнутися чарівною усмішкою:

— В Черепашинцях? Чи в Польовій Лисіївці?

— У Польовій Лисіївці.

—■ Замужем? Чоловіка має?

— Де ж у неї той чоловік, нема.

— А діти?

— Двоє дітей.

— Хлопці?

— Обидва хлопці, ви ж добре знаєте.

Несподівано почервонівши, Наталя Семенівна звелася зі стільця.

— Як то добре?.. Добре знаю?.. Та я тільки ось... довідалася зовсім недавно.

— А-а, не верзіть казна-що.

— Як то — казна-що? — розгубилася.— Справді, я допіру довідалася... А на кого її дітей записано, ви знаєте?

Македон Хрущ заперечливо похитав головою.

— Ото ще біда звалилася на мою голову! — мало не зойкнула вона.

—Яка для вас біда? Ніякої біди й нема для вас. Таня любить своїх дітей, доглядає.

— Ой, біда ж яка, біда!

— її діти — її радість, а не ваша біда. Чи в Тані коли-небудь якісь претензії були до вас? Не було ніколи.

— Господи, я й подумати ніколи не могла, що в мого Вадима є брати!

Македон Хрущ буркнув:

—і Немає у Вадима братів, немає.

— Як то немає? — непорозуміло звела брови.

— І ви знаєте, що нема.

— Але ж у вашої онуки Тані... двоє хлопців... хіба вони не доводяться братами Вадимові?

Македон Хрущ показав у лихій усмішці пеньки жовтих зубів.

— Авжеж, не доводяться. Бо хіба ви народили свого Вадима?

— А хіба ж не народила?

— Верзете казна-що... Безплідна ви, безплідна... З дитячого притулку ваш Вадим, от. А як із дитячого притулку, то де в нього брати? Тетянині хлопці брати? Може, десь і є в нього брати, тільки не Тетянині хлопці.

Сполотнівши, вона хотіла закричати, затупотіти ногами, але тільки розгублено стояла посеред хати й дивилась на Ма-кедона Хруща, наче на кару господню. Здається, він читав

кожну її думку, бачив її наскрізь, його не обманеш, не обведеш кругом пальця. І все ж сказала:

— Македоне Омеляновичу, затямте — і не забудьте: Вадим — наш син. І ні з якого він не притулку. А поширюватимете отакі плітки, отаку брехню — відповідатимете перед судом, а суд за таку брехню по голові не гладить.

Господи, і вона казала цьому чмуреві, що хоче написати до районної газети, як про зразкового батька! Добре, хоч почула про Польову Лисіївку. Можливо, всі знають про тих двох хлопців, тільки не знає вона? І нащо вона прочитала оцього листа? Краще б не читала. А прочитавши листа, наче передчасно поховала Степана Андрійовича. И потрібні їй, учительці, всі ці непорозуміння-тортури?

— .Притримайте свою собаку, я піду...

На їхньому сільському кутку грали весілля, і Лукія кілька днів допомагала готувати страви. Варили, пекли, смажили, тушкували на літній кухні в дворі Харитона Барвінка, що віддавав свою дівку Ольгу за молодого вчителя, який торік приїхав до заливанщинської школи, вподобав собі випускницю — й нате, не забарився з одруженням. Готуючи страви, жінки балакали про всяку всячину, та найчастіше зводилося до незлостивих докорів. Мовляв, не могли дочекатися осені чи зими, то грають весілля влітку. А ще гомоніли про те, що сонце палить, у теплі зготовлені наїдки довго не постоять не тільки в коморі, а й у погребі, а холодильник у хаті лише один.

Лукія щось там наспівувала під носа, мугикала, та зі старої жінки ніхто й не дивувався, мугикає, то хай собі й мугикає. Якось начебто хутко звикли, що до неї повернулася мова, хай мугикає. Ніхто не прислухався, а якби прислухався, то почув би пісню й не одну, яких, і не скажеш, з якої саме пори, не співали ніде.

— Жалуй мене, мати, жалуй, за музику мене не дай, бо з музики, як з муляра нема ніде господара... А в неділю грає, грає, в понеділок дограває, а в вівторок ввесь день п’є, а в середу жінку б’є... А в четвер останеться — після доми оглянеться, а в п’ятницю купить струни, а в суботу далі суне... А в неділю — розмайкоса, в понеділок — потерайкраса, а в вівторок покалачини, а в середу розкарачини, а що будем у четвер робити — нема за що горілочки пити?..

В день весілля, звісно, Лукію також було запрошено, господарі без неї обійтись не могли. Несподівано Лукія вирядилася в вишивану сорочку, а на шию почепила разки намиста, якого вже давно в селі не носив ніхто. Очі її темні помоло

гії

діли, поменшало в них туману, й щоки зарум'янилися, хоч зморшка не розгладилася жодна. І як затялася — з літньої кухні хоч би ногою ступила, все там порядкувала біля страв. І мугикала стиха, мабуть, і сама свою пісню не чуючи, бо на обійсті гримів духовий оркестр.

— Де ти, калино, росла такая високая і листоиьком широкая, а личеньком ромняна?.. Ой росла ж бо я в лузі, при криниці, при холодній водиці... Дівчата воду брали та й калину поливали. Там дівчина ходила, цвіт з калини та й до матінки носила. Ой матінко ж ти моя, чи буду я такая, як калинонька цея?.. Ой, будеш, будеш, поки у мене будеш, а як підеш од мене, спаде красонька з тебе...

Там, на обійсті, гриміло весілля, музика та пісні через підсилювачі котилися хвилями. На літню кухню забігали по всяку всячину, брали, несли, знову поверталися, радощі наростали й наростали, а Лукія ото як зашилася на літню кухню, поміж страв та посуду, то й ногою нікуди. Якесь дивовижне весілля немов зацвіло в її душі, святкувалося якесь своє весілля в її причаєному єстві, окремо від того, що гуло та гуркотіло за стінами літньої кухйі. Здавалося, вона це весілля бачила в самій собі, з

давнини, з минулого, й вона тішилася зі свого весілля, схованого від усіх інших.

— Схиляється зелен-явор, схиляється, комусь цея сиротина кланяється... Схиляється зелен-явор сирії землі, а кланяється сиротина чужій чужині... Пливи, пливи, селезеню, тихо по воді, прибудь, прибудь, моя мати, тепера к міні... Та дай міні порадочки бідній сироті... Ой рада ж я, моя доню, прибути к тибі — насипали сирої землі на груди мої... Єсть у тебе, моя доню, рідна тітка, нехай виде порадочки, як я — мати. Єсть у тебе рідний дядько, нехай виде парадочки, як я — батько...

Може, Марко Субота й не зайшов би сюди, на літню кухню, якби добре не випив. Спершу, будучи тверезим, остерігався: тільки б Лукія не вийшла на люди. А чому остерігався? Хто відає. Але підпаливши мізки горілкою, посміливішав. На виду став таким, наче то в нього на в’язах червоне полум’я горіло, а в червоному полум’ї двома пташенятами двоє очей метушилося, намагаючись утекти з полум’я, порятуватися.

— Прийшов, Лукіє, позалицятися до тебе!

І тицяв їй пляшку з горілкою та склянку.

— Ой, відчепися, Марку, з горілкою та залицянням.

— А ти бачила, хто недавно порядкував у твоїй хаті, а тебе не було?

— Здогадалася, що ти.

— Неспроста ж порядкував, по-хазяйському!

Тицяв склянку з горілкою, то закропилася, і Марко Субота коло неї також закропився, обійняв рукою за плече:

— Хіба ми з тобою не молодий із молодою?

І знову їй налив, і мало не силоміць вилив до рота.

— Без молодого проживу, ти знаєш, Марку.

— А живим про живе думати... Славно співаєш, Лукіє, ану ще затягни.

І послухалася-таки шалапутного Марка Суботу, заспівала:

Ізбий, вербо, сімсот квіток ще й чотири,

тільки мені не збивайте молодої, що зо мною заручилася...

— Ох і пісня! Де чула, від кого перейняла? Нема тепер таких пісень, нема! О, чуєш, як реве оркестр, як електрика кричить? Мають люди співати, а не електрика, а не машини. Так, як ти, Лукіє.

П’яні сльози блищали в його очах, від випитої горілки тепер йому було море по коліна, тепер йому Лукія здавалася вродливішою за молоду.

— Чого тут ховаєшся, га? Ходім та їм заспіваєш. Хоча й не варті твоєї пісні, а заспіваєш.

— Не піду,— мовила.

— Як то не підеш?

— Куди ж мені співати? Ніколи не співала... Співала сама в собі... Де в мене той голос?

— Сама в собі співала? — аж присікався до неї Марко Субота.— Значить, отакі пісні — й сама в собі? А для всіх жалко? А всі нехай оту гаркотняву слухають?

— Засміють мене, Марку, за мій спів... Що скажуть? Скажуть, у неї син Степан лежить у лікарні, а вона по весіллях вештається, голосу нема, а вона співає. Е-е, вже краще я отут-о посиджу.

— Та в тебе голос! Ти ще сама голосу свого не знаєш! Та їм позаціплює, як тебе хоч раз почують.

Марко Субота мало за плечі не випихав її за двері, а їй усе здавалося, що випив чоловік — ось і лукавить. Скільки вона переспівала в собі, не маючи голосу, переспівала так, що ніхто не чув, і сама не чула голосу свого, пісні своєї. І щоб зараз ото вийти — на велелюддя, на весілля? Як вона заспіває? Перед ким заспіває? Та й не дадуть їй співати, адже оркестр покликано з заводу, адже магнітофон горлає. Не дадуть їй, не дадуть, і не осмілиться, адже там усе молодь, у них і танці, і співи. І їй, старій бабі, потикатися до молоді? Та хай цей п’яний Марко Субота западеться. То завжди тихий, наче миша в шпарці, а тут колотиться, шукає пригод, то знайде, звісно, а навіщо ото їй пригоди-співи?

Приїхавши в Польову Лисіївку, підозріливо приглядалася до кожної жінки, що йшла дорогою. В цьому селі раніше бувала тільки проїздом. Авжеж, знала кількох учителів місцевої десятирічної школи, проте зустрічатися зараз із ними не було найменшого бажання. Добре, що канікули, отже, вчителі можуть бути у від’їзді, хоча сільські вчителі не дуже роз’їжджа-ються по відпустках зі своїх домівок: і грошей жаль, і клопотів домашніх багато назбирається на літо.

Знала ще голову місцевого колгоспу Макара Онисимовича Варенуху, заїжджав колись до них у гості в Заливанщину. Згадала опецькувате, завжди нахабно всміхнене обличчя Варенухи, який полюбляє і застолля, і сальні оказії, і непристойні анекдоти,— й сором опік її душу. Мабуть, знає.

Не може такого бути, щоб не знав. Адже, Таня — таки агроном у його колгоспі. В селі з жодною таємницею не сховаєшся, в селі всі знають усе. Та й, либонь, не один раз доводилося зустрічатися з Степаном у своєму селі, в Польовій оцій Ли-сіївці.

Та ще приглядалася до дітей, що траплялись назустріч її машині. Дівчата мало цікавили, а от від хлопців її меткий зір не міг відірватися.

Що її сюди привело?

Що тепер має чинити?

Розгублена, спинила машину біля ставу, неподалік від греблі, де купалися засмаглі дітлахи, збиваючи на поверхні води сяйливі вихори бризок. Може, оцей? Може, оцей довгоногий, можна полічити хребці на спині, в чорному колючому чубі мерехтять краплини, й самі очі на вилицюватому обличчі схожі на дві краплини смоли?

Наталя Семенівна відчинила дверцята машини й поманила хлопчину рукою. Хлопчина підійшов, дивлячись весело та безстрашно.

— Як тебе звати? — запитала.

Запитала — і в горлі став клубок від хвилювання.

— Мирон,— відповів.

— Я з редакції,— знайшлась на пояснення.— А як звати твою матір?

— Оксана.

Зітхнула полегшено, проте раптовий клубок від хвилювання у горлі не зник.

— А ти агронома Тетяну Йосипівну знаєш?

— Хрущиху? — засміявся.— Знаю.

— А тут біля греблі її хлопців нема?

— Нема.

И вона знову чомусь зітхнула полегшено.

— Ти покажеш мені, де живе Тетяна Йосипівна?

Хлопчина охоче згодився, гайнув на берег по штани та сорочку й скоро вже сидів у машині, відсапуючись та застібаючи пряжки на балетках.

Цікаво, чому він засміявся, назвавши Хрущихою їхнього агронома?

— А Грицька зараз удома нема,— озвався.

— Якого Грицька? — здивувалася.

— Ну, старшого сина Тетяни Македонівни. Він служить в армії.

— В армії? — І мусила збрехати: — Авжеж, я знаю, він служить в армії.

— Спиніть машину, ген їхня хата,— мовив хлопчина, вискакуючи на дорогу. І вже з дороги крикнув: — А Степан зараз удома!

"Який Степан?" — мало не зірвалося їй з язика, але зуміла стриматися.

Ошатний цегляний будиночок, сяючи сивою цинковою покрівлею, стояв на горбку під молодими яворами.

Відчинивши хвіртку, Наталя Семенівна ступила на широке обійстя, по якому походжали зморені спекою, ліниві голуби. До голубої веранди вела біла цегляна доріжка, наче запрошуючи йти далі, проте гостя очікувально зупинилася посеред обійстя. Може, побоювалася несподіванок? Будиночок німував, привітно дивлячись ясними вікнами.

Раптом із-за причілка, з-за кущів агрусу та смородини, долинуло несподіване поскрипування — й виїхала коляска на трьох високих колесах.

На якусь коротку мить коляска зупинилася під гіллястою розквітлою мальвою, а потім хутенько, порипуючи, покотилася до Наталі Семенівни.

— Здрастуйте! Ви до кого?

Привітався підліток, який сидів у колясці, тримаючись однією рукою за важіль управління, а другою рукою тримаючись за шатун, з допомогою якого приводив коляску в рух.

— Я до вас.

А в думках прикидала: "Скільки ж йому років? Мабуть, одинадцять-дванадцять. Його брат Грицько вже в армії... Отже, років дванадцять... Господи, коли ж це почалося?.. Господи, і скільки все це триває?"

— Матері немає, вдома я сам.

— Ти Степан?

— Я Степан.

"Могла б і не питати, чи Степан переді мною. Адже неспроста названо так, а на честь батька. Справді, схожий на

батька — такі самі губи, ніс такий самий і лоб такий самий. І навіть голос — глибокий, грудний, хрипкуватий".

— А Грицько схожий на тебе?

— Ми обоє схожі.

"Раз в армії, значить Грицько здоровий. І, либонь, достеменно такий, як Степан, коли ми з ним познайомилися в Києві. Самовпевнеиий і вродливий! Усі дівчата в моєму гуртожитку ладні були кинутись йому на шию, а він і не дивився на них. А може, тільки вдавав, що не дивився?"

—і Я приїхала з редакції,— мовила, і їй чомусь важко далися ці слова, хоча, здається, мала б звикнути до своєї брехні.— Хочу написати до газети про ваш колгосп у Польовій Лисіївці, заодно й про твою матір, про агронома.

Степан щиро всміхнувся, почувши, що ця приїжджа жінка хоче написати про його матір до газети.

— О, пишіть,— сказав.— Мама додому прийде ввечері, вона в колгоспі.

— А ти хворієш?

— Хворію. У мене поліомієліт.

— А вчишся?

— Вчуся. Тепер у мене канікули, як у всіх.

Наталя Семенівиа здивовано відзначила, що в грудях її немає й крихти неприязні до цієї дитини в інвалідній колясці. Адже була готова до вибуху такої неприязні, а її не було. Відчувала тільки жалість. Може, тому, що цей хлопчик був сином Степана Андрійовича? Не могла б до ладу з’ясувати, але жалість стискувала її серце.

— І як ти вчишся?

— На відмінно.

Так, до цієї зустрічі вона була не готова. Не сподівалася зустріти хлопчика, хворбго на поліомієліт. Скільки довір’я, скільки ласки в його виразних, чорних очах! Це б пак, адже хочуть добре слово написати про його матір, яку він любить. І як тільки вона доглянула двоє дітей? І як вона доглядає хворого? А робота в колгоспі? А домашнє господарство? Адже ні з ким не зв’язала своєї долі, адже вона жила й живе сама. Як терпіла й терпить важкі обставини? Мабуть, лише в ім’я любові. Мабуть, лише любов допомагала і допомагає їй. Любов до Степана Андрійовича.

Господи, адже це — роки любові, багато років любові!

Ні, до цієї зустрічі вона була не готова, в своїй уяві малювала зовсім іншу зустріч, із матір’ю, з Хрущихою.

Скільки дивилася на хлопчика, а в думках їй одне крутилося. И відчувши, що несила більше стримуватися, запитала:

—— А ти любиш свого батька?

Здавалося, що він спохмурніє на виду, але Степан спалахнув усміхом:

— Люблю!

Зважувалась на наступне запитання — й таки зважилася:

— А хто твій батько?

— Батько! — весело й просто відповів, гойднувшись у колясці, наче від радості ось-ось мав смикнути шатуна — і їхати кудись.

І більше вона вже не вагалася, не жаліла дитячої вразливої свідомості:

— Батько живе з вами?

— Ні, в батька інша сім’я.

І це дитина знає, що в батька інша сім’я!

— Він часто навідується до вас?

— Часто.

— І привозить гостинці?

— Привозить.

— І ти його давно знаєш?

— Завжди.

— А коли бачив увостаннє?

— Недавно.

В Степанових очах наростало начебто не так здивування до запитань, як здивування, що незнайома жінка немов грізиішає з вродливого обличчя.

Наталя Семенівна вмовила, вловивши холодний острах у хлоп’ячих очах. А може, й добре, що немає Хрущихи?' їй хотілося зайти до хати, відчинені двері веранди так і манили, й вона вже йогою ступила до веранди, але оці хлоп’ячі очі! В них уже з’явилася підозра й відчуженість.

— Ну, бувай, дитино,— мовила, збираючись іти геть.

Хлопчик у інвалідній колясці не відповів.

Лукія вийшла з літньої кухні й заплющила очі та руку приклала до лиця. Так сонце било в очі. Мовби там, у небі, на безмежному полі після смертельно-гарячих жнив зібрано не так сніпок хліба, як сніпок вогню. Еге ж, лежали полум’янисті колосочки далеко один від одного, не турбували нікого, але ж наспіла їхня пора, наспіла пора збирання врожаю, тепер їх зібрано, тепер вони в сніпку, а сніпок пече і смажить, світить і сліпить, не тільки даруючи тепло всьому живому, а й випалюючи, а й плюндруючи все живе. Бач, таки не могли дочекатися пори осінньої, коли хліб у полях буде змолочено та звезено, й чому теперішні молоді не слухаються ні землі, ні неба, ні. звичаїв? А може, тому не слухаються ні неба, ні землі, що звичаї забуто, отому-то душі й оглухли?

А що почує оглухла душа? Тільки оглухле тіло своє, більше нічого.

Лукія розплющилася, та руку ще тримала біля обличчя, захищаючись від сонячного вогню, але й руку відняла, та разом із сонцем уже вдарило їй в очі і весілля хмільне.

Весілля затопило широке обійстя, наче шпарка повінь.

Весілля сиділо за столами, понад якими на вбитих у землю тичках було понатягувано якісь цупкі прозорі запинала — фіолетові, жовті, малинові, рожеві, голубі, червоні. А тому дивне й чудне побачилося Лукії. Начебто за одним столом сидять їхні заливанщинецькі люди, тільки малинове в них геть усе: і одяг, і обличчя, і навіть зуби, коли сміються. І їдять вони малиновий хліб та п’ють малинову горілку. А вже навпроти них сидять так само начебто знайомі заливанщинецькі люди, але вже в рожевому одязі та з рожевими обличчями, зуби в них у ротах рожеві, п’ють рожеву горілку, заїдаючи рожевою ковбасою. Неподалік від рожевих зали-ванщинецьких людей сидять голубі заливанщинецькі люди, неподалік від голубих заливанщинецьких людей сидять уже люди заливанщинецькі червоні. И одяги в них то голубі, то червоні, то рожеві, й зуби в них то голубі, то червоні, то рожеві, й горілка в них то голуба, то червона, то рожева, й закуски в них то голубі, то червоні, то рожеві. И усе так перемішалося, що нічогісінько не втямиш, але якщо так є, значить, так має бути. А може, в голові Лукії все перемакітри-лося та перемішалося? Стояла осторонь і дивилася, а Марко Субота сіпав за лікоть, кричав на вухо:

— Уся Заливанщина веселиться, оце весілля, і ти, бабо, веселися, а не стій.

Проте Лукія стояла й дивилася, вражена, бо кругом усі розмовляли, сміялися, веселилися — без слів. Сяяли очі, блищали обличчя, ворушилися чуби, хтось когось обіймав, хтось до когось нахилявся привітно, і, можливо, стояв гамір, який має стояти на весіллі, але не було чутно жодного слова, не було чутно цього весільного гамору, бо все це тонуло в громі музики. Лукія пошукала поглядом оркестр, який мав гриміти таким громом, і знайшла оркестр під яблунями на хатньому причілку. Мерехтіли на сонці інструменти, жовтів барабан, хлопці в оркестрі трималися так, наче вони справді грають, але як весільчани на цьому весіллі розмовляли без слів, так оркестр грав без музики, цей оркестр був німий. Звідки ж тоді гримів грім? Лукія понишпорила поглядом і в різних місцях на подвір’ї побачила попричіплювані сірі металеві чи то півквадратні, чи то півкруглі ящики, в яких і колотилася та

музика, з яких виривалася — і все, либонь, вирватися не могла, бо так її було багато. І ця музика чи то знавісніла, чи то очманіла, чи то збожеволіла, а тільки ніяк не могла сама собі дати ради, і, мабуть, вона заспокоїлася б тільки тоді, коли б весь світ білий перестав бути самим собою, а отак закричав, .знесамовитів, збісився.

— Чого злякалася, бабо? — кричав їй на вухо Марко Субота.— Веселися, бабо!

А Лукія стояла й дивилася, сторопіла.

Зором своїм обмацувала обличчя людські, перебирала їх, як ото перебирають і перемацують квасолю чи горох, і не всіх упізнавала зі старших чи зовсім старих, а з молодих то й зовсім згадувала небагатьох, і в пам’яті її спалахували спомини, а від споминів по обличчю мовби тіні проскакували.

И раптом грім перестав гуркотіти.

Оркестр опустив інструменти. Весілля пило, їло, сміялося, обіймалося, не втрачаючи своїх строкатих кольорів — голубого, рожевого, червоного, жовтого, малинового, фіолетового. Молода за чільним столом як була біла, так і зосталася біла, молодий біля неї як був чорний, так і зостався чорний. А зелено-рудий дід поряд із ними зостався з рудо-зеленою бородою, з рудо-зеленою лисиною та рудо-зеленими губами. Лукія як намацала його несподіваним поглядом, то вже хоч би й де бігала очима, а до нього поверталася. То на чорного жениха поглядала, то на зелено-рудого діда. А що після втихлого грому спалахнув і наростав весільний шарварок, то Лукія аж наче вухами намагалася дотягнутися туди, де сидів чорний молодий із зелено-рудим дідом, щоб почути їхню балачку, бо вони перемовлялися.

— Веселися, бабо, веселися! — реготав геть сп’янілий Марко Субота, якому вже море було по коліна після спожитої горілки.

— То хто біля молодого? — запитала в Суботи.

— Калістрат Сильвестрович,— відказав той.

— Хто такий?

— Герой! А ти не знаєш? Та в нього всі груди в орденських колодках. Аж із Києва приїхав на весілля до онука. А біля нього — вся рідня молодого тулиться. Авжеж, аби до Калістрата Сильвестровича ближче. Бачиш, які всі наші за-ливанщинецькі Барвінки раді, що так вдало віддають свою дівку? Тішаться, що в Києві матимуть за родича самого Калістрата Сильвестровича... А ти чого плачеш?

— Хіба я плачу?

— Авжеж, плачеш... Теж із радості?

Чудно так розставляючи руки, наче побоюючись упасти й тому намагаючись ухопитися за повітря, Лукія поміж гостей подалася до столу чільного, за яким сиділи молодий із молодою, їхні батьки, найближчі родичі, друзі. На бабу ніхто й не дивився, тут усі ходили сьогодні, нехай баба Лукія йде. І Марко Субота причмелений слідом за нею ув’язався. Спинившись перед молодим, Лукія показала на нього пальцем:

— Ти — Калістрат!..

Молодий засміявся чемно й відповів:

— Я, бабо, Ігор.

Молода також засміялася з баби:

— Це Ігор Миколайович.

Лукія вперто показувала пальцем на молодого:

— Та це ж Калістрат!..

І тоді зелено-рудий дід із рудо-зеленою бородою загув соковитим міцним голосом:

— Бабо, тут один Калістрат, і це я... Чого ви внука мого називаєте Калістратом?

А Лукія все пальцем тицяла в молодого:

— Ну ж бо викапаний Калістрат.

І рудо-зелений дід згодився:

— Авжеж, на мене дуже схожий, усі так говорять.

Сивий туман від сліз стояв у її очах, і в тому тумані все

пливло та гойдалося.

— До мікрофона бабу Лукію,— закричав Марко Субота.— Нехай поздоровить молодих!

Хто почув, то переглядався поміж собою: не така баба Лукія знатна гостя на весіллі, щоб вітати молодих.

— То я вас, дітки, поздоровляю,— сказала вона до молодих, що горнулись одне до одного.

— Не чуємо! — закричав Марко Субота.— До мікрофона!

І силоміць потягнув її на хатній причілок під яблуні, де й

тицьнув до рук їжакувату залізну балабушку.

— Тули, бабо, до рота. Це мікрофон. Говори у мікрофон, поздоровляй молодих.

— Але ж звідси не почують,— сказала.

— Якщо осюди казати — почують.

І Марко Субота підніс мікрофон до самого рота. Лукія відпихала від себе ту їжакувату балабушку, бо чомусь боялася її, але Субота як наврипився: балакай у мікрофон —

і годі.

— Або заспівай, бабо,— вже потішався він, радий, що на них дивляться.

— Чого я ж співатиму для людей, коли стара?

— А того ніхто не заспіває, що ти заспіваєш. Ну! Ждуть усі. Хіба не бачиш, що й молоді ждуть?

Молоді й справді ждали, усмішливо поглядаючи на розгублену бабу Лукію, тішачись із нежданої пригоди на своєму весіллі.

Пообіч під яблунями стояли хлопці з оркестру, глумливо кривилися.

Лукія закашлялася в мікрофон:

— Ой на горі, ненько, зацвіло синенько...

І щось дивне загуркотіло довкола Лукії, вона й не відала, що саме гуркоче своїм голосом.

— Далі від мікрофона, далі! — закричали.

— Ніхто ж мене так не любить, як моє серденько...— про-казувала-співала в їжакувату балабушку Лукія, а довкола гуркотіло.

Молоді за столом сміялися, всі родичі та гості реготали.

Марко Субота відтягнув мікрофон від бабиних уст:

— Ото звідси співай, бабо.

— Хоть я невеличка, ну таки я люба,— заспівала-зашепо-тіла вона,— витесала мене мати з зеленого дуба.

И голос її раптом так чітко, так виразно, з таким болем пролунав посеред п’яного весілля, що мало не всі повмовкали, слухаючи, дивлячись на стару бабу, яка вийшла на посміховисько, а таки спромоглася на спів доладний, хоч і старечий.

— Витесала, витесала да ще й змалювала, дала міні щастя й долю, щоб я панувала...

— Браво! — закричав Марко Субота, похитуючись.

Оркестранти глумливо кривилися.

— Що це за пісня? — чулося за столами.— Де баба доп’яла цю пісню?

— Дивіться, безголоса, а заспівала.

— Скільки ж це Лукія німувала, поки озвалася?

— Чудо, та ,й годі! Чудо в Заливанщині.

— Ось вона ще щось утне, ми тільки вуха розвішаємо.

— Співає, наче з могили.

— Еге ж, могила заспівала...

Наталя Семенівна за воротьми зупинилася, озирнувшись на обійстя. Хлопчина в інвалідній колясці дивився їй услід сяйливими чорними очима, в яких застигло німе запитання. Жаль ворухнувся в її серці — опекло свідомість. Мабуть, жаль ворухнувся тому, що вона бачила юного Степана, скореного недугою, начебто самого Степана Андрійовича бачила — й не могла змиритися, що він у такому стані.

Він завжди жив подвійним життям — і ніколи не зізнавався в цьому. Жодним словом, жодним натяком ніколи не видав себе. Ніколи ні в кого не закохувався, а до чужих чоловічих захоплень ставився не те що скептично, а зневажливо. Сам про себе казав: "Я в цьому ділі — залізний Фелікс".

Отакий от залізний Фелікс?!

Наталя Семенівна стояла біля воріт і дивилася на юного Степана, а юний Степан із інвалідної коляски пильно дивився на незнайому жінку. їй раптом захотілося повернутися до дитини, щоб розмовляти, розпитувати, слухати глухуватий грудний голос. І чекати на повернення з колгоспу його матері" хоч і не уявляла їхньої зустрічі. А ще бодай трохи довідатися про Грицька, якого забрано до армії. Який той Грицько, що пише? Мабуть, він також схожий на свого батька.

І ще гостріший жаль ворухнувся в її грудях. І сама б до пуття не сказала, звідки той жаль ятристий, по чому?

Авжеж, хлопчина розповість матері про її відвідини" й мати здогадається, хто саме приїжджав. Зрозуміє, що таємниця другої сім’ї — не така вже таємниця. І, звичайно, сповістить Степана Андрійовича, знайде його в лікарні, довідається про недугу.

Сіла в машину й поїхала через Польову Лисіївку.

И навіщо сюди приїжджала? На краще чи на гірше? Авжеж, на гірше. Легше їй не стало від того, що довідалася й що побачила. Так само легше не стане й Степанові Андрійовичу, коли він довідається про цю поїздку. І не стане легше Хрущисі, і її дітям — і в інвалідній колясці, і в армії. Нікому. Дивовижне зачароване коло, з якого нікому не вирватися.

Машина поминула село й котилася поміж плантацій цукрових буряків.

Авжеж, краще б вона була в невіданні. И чого Степан Андрійович так перелякався за своє серце, що перед лицем вигаданої смерті надумав зізнатися, аби вона довідалася не від когось, а від нього? Аби для неї не стало несподіванкою, що значну частину своїх грошових заощаджень він залишає для синів? Що він хоче, аби по його смерті синів було записано на його ім’я та прізвище? Що він хоче, аби в їхнього Вадима, якого взяли з притулку, бо не мали своїх дітей, появилося два брати — Грицько та Степан? И де тільки взялася недуга! Ніколи не скаржився на серце, а тут... І чому, з якої причини? Та не було ж ніякої причини. Ото почув, що мати Лукія заговорила, що до неї повернулася мова, кинувся їхати до матері — і звалився в машині. Можна сказати, що причина є — несподівана радість, несподіване потрясіння, бо до завжди німої матері повернувся дар мови, заговорила.

І цю приголомшливу звістку приніс не хтось, а вона, Наталя Семенівна! Виходить, слід було втаїти новину? Господи, які нісенітниці лізуть у голову! Виходить, краще б до ЛукіГ ніколи не поверталася мова, аби зоставалася німа, з втраченою пам’яттю? Господи, й верзеться їй усяка несосвітенна всячина!

А може, його передчуття — не оманливе?

І саме от цієї пори...

Наталя Семенівна знала, що Польова Лисіївка не так близько від райцентру, бо зараз вона має квапитися туди й тільки туди. Стрілка спідометра гойднулася різко вправо, дорога рвонулася з-під коліс машини. Швидше, швидше! Чому водії зустрічних автомобілів здивовано поглядають на неї? Авжеж, не дівчисько жене машину, а зріла жінка, то в зрілої жінки не може бути пристрастей і темпераменту?

В райцентрі вона зупинила машину біля поштамту. Зайшла до приміщення, помахуючи розпечатаним конвертом. Либонь, мала такий вигляд, що на неї не можна було не звернути уваги, й службовці на своїх місцях таки відірвалися від справ, дружно втупившись у Наталю Семенівну. Побачивши клей, вона синтетичним квачиком заклеїла конверт — і раптом погляд у погляд зустрілася з молодою дівчиною-шатенкою, яка тут приймала кореспонденцію.

— У вас рекомендований лист? — запобігливо озвалася дів-чина-шатенка.

— Що? — не втямила Наталя Семенівна.

— Хочете відправити свій лист рекомендованим?

— Який лист? — не могла зрозуміти.— Куди відправити?

Тепер усі на неї дивилися, як на причинну.

І тільки на виході з поштамту Наталя Семенівна зрозуміла, чому так до неї тут поставилися, що мали на увазі.

Лист вона заховала до шкіряної сумочки.

, їдучи до лікарні, зменшила швидкість до середньої, бо в містечку не розженешся. Машину зупинила під тополями, які росли біля палати Степана Андрійовича. Обережно причинивши дверцята, прикипіла поглядом до вікна на другому поверсі, марно сподіваючись побачити його обличчя. їй украй гостро захотілося знати, як виглядає сама цієї хвилини, тому нервово дістала дзеркальце, зазирнула.

На неї з дзеркала глянули великі й сумні очі незнайомої жінки, намагалася в цих очах визнати свої — і не могла, бо такими чужими здалися. Вона й сама стривожилася такими очима, а від Степана Андрійовича хіба заховаєш їхній вираз? Може, не йти? Але ж його передчуття, його передчуття! Сховавши дзеркальце, знову глянула на вікно на другому поверсі — й вирішила таки йти, бо як же не йти.

"Що я йому скажу?"

Назустріч їй по коридору м’яко ступала головний лікар у супроводі двох медсестер. Наталя Семенівна відчула гостре хвилювання, несподівано злякавшись цієї зустрічі, боячись будь-якого слова, яке зараз могла почути.

— Що з вами? — запитала головний лікар, зупиняючись.

У Наталі Семенівни відняло мову.

— Куди ви йдете? Адже ви сьогодні вже були у нас.

І Наталя Семенівна відчула, що заспокоюється.

— Я хочу віддати листа Степанові Андрійовичу.

— Він спить.

— Спить? — розгубилася.— Бачте, лист важливий. Я лише загляну до палати — й тихенько покладу лист на тумбочці.

— Ну, що ж...

Намагаючись не дихати, Наталя Семенівна відчинила двері до палати.

Степан Андрійович спав горілиць, рівно дихаючи.

Похапцем дістала кулькову ручку й написала на конверті: "Читати не хочу, а щоб не було ніякої спокуси, то повертаю. Більше оптимізму!" Поклавши конверт на тумбочці біля ліжка, знову подивилася на сонного Степана Андрійовича — й скрадливо ступила за двері. І вже тут, за дверима палати, затулила обличчя долонею, але сльози бризнули й крізь пальці, потекли по щоках...

Оркестр іще відпочивав, дух переводив, та й слід було берегти завзяття і силу на вечір, коли весільчани добряче підіп’ють, коли почнуться справжні шпаркі танці, коли весілля мало не все пуститься в танець-вихор, у танець-колотнечу, у танець-безумство, отоді вже забуяють пристрасті, навіть кров гаряча й невинна може пролитися.

Баба Лукія обернулася до Марка Суботи, який витягнув її на людське посміховисько, хотіла віддати їжакувату бала-бушку мікрофона, але той не взяв, укотре припрошуючи:

— Е-е, бабо, ти ж іще молодих не привітала. Пісню славну заспівала, спасибі, але ти ж їм і словами побажай добра-здоров’я. Хай упевняться, що мова до тебе повернулася.

— Підійду й скажу їм зблизька.

— Е-е, ніхто не почує, давай голосно. Які вони славні, скажи. Які в них батьки славні, скажи. І які їхні діди-баби славні, скажи. Хай і їхнє коліно буде не гірше, ніж ті коліна. Одне слово, аби на великому дереві росла гілка в гілку.

Лукія поглянула на молодих — і саме злетіло з уст:

— Як місяць і сонечко сяють!

Голос її розкотився над обійстям, наче то був і не бабин голос. Гамору поменшало, бо не часто побачиш і почуєш отаке.

— Будьте щасливі, як ваші батьки та матері. І нехай ваші дітки вдадуться такі, як ваші батьки та матері, аби не було переводу вашому роду.

— Давай, бабо, катай!

— Хай ваше дерево росте й зеленіє, аби не було трухлявого дупла, аби не сохло.

— Ото розбалакалася!

— А молодий уже так удався в свого діда, що мені все тут перевернулося, як побачила.

— Авжеж, затремтіли жижки, як у сімнадцятки!

Марко Субота докидав слово по слову, та його ніхто й не

чув, адже не в мікрофон говорив, а бабу слухали все пильніше, пригасаючи п'яними розбурханими голосами.

— І хоч яке славне ваше дерево, а то ж дупло трухляве, ой, дупло!

Народ гримнув реготом, що баба Лукія назвала дуплом трухлявим шанованого всіма, обвішаного орденськими колодочками Калістрата Сильвестровича. І він сам, почувши таке, завовтузився за столом і засміявся, зрозумівши, що стара баба жартує. Як уміє, так і жартує, що ти з баби візьмеш?

— Оте трухляве дупло все ваше дерево і споганило.

— Ти, бабо, вітай молодих, а не сварися?

— Хай би не було того дупла на вашому дереві.

А Харитон Барвінок, хазяїн, що віддавав свою дочку Ольгу за молодого вчителя, вже з-поміж юрми виборсувався, бо занепокоїлась його душа, ой, заболіло чомусь душі.

Баба Лукія гриміла в мікрофон:

— Отак-о, людоньки, вони й повдиралися до хати посеред но'чі. Двері — на клямку, вікна позатуляли рядюжками,'зв’язали матір мою Домку мотузком — і давай бити ногами. Де золото, мовляв, та де золото, признавайся за золото. Господи, а яке ж золото, коли в хаті голод! Макової росинки в роті не було ні вчора, ні ниньки, вже б і мишей їли, та мишей нема, вже б і горобців ловили, а як ізловиш, коли нездужаєш ногою ступити.

Лукіїн голос гуркотів над обійстям, а що баба не вміла тримати мікрофона, він у неї танцював у руці, то голос геть тцхішав, слів не втямиш, а то слова лунали громом, і той грім також було важко осягнути.

Марко Субота,, доходячи якоїсь дивної тями після сп’яніння, вже прикусив язика, вже не під’юджував стару бабу, відступивши від неї трохи вбік, за яблуні.

Молодий із молодою уже не горнулись одне до одного, сидячи насторожено, випроставшись.

Зелено-рудий дід Калістрат. Сильвестрович біля них нако-лющився гінкою кістлявою постаттю, а гурт родичів біля зелено-рудого діда нагадував розколошканий мурашник.

Нарешті хазяїн Харитон Барвінок, у якого розпашіле обличчя скидалося на віхоть вогню, вихопився під яблуні:

— Віддай, бабо, мікрофон, а то верзеш казна-що.

Та не встиг він іще відібрати мікрофон, як перед ним де й узявся Вадим, онук баби Лукії, захистив її грудьми.

— Хай говорить! Хай скаже!

— Хто справляє весілля? — сіпнувся до нього несамовитий Харитон Барвінок.— Я справляю весілля. А ви вдвох із бабою задумали спортити? З оцією проклятою бабою?

— Хай говорить баба! — закричали з гурту.

— Говоріть! — наказав і Вадим, розпростуючись плечима.— Чом баба проклята? Нормальна.

— ...Отой Калістрат б’є мою матір Домку ногами в груди й допитується, де золото.

І тут чомусь розсердився Марко Субота:

— Вже казала про золотої

— А де ж те золото, як нема? Коли голодні й попухлі? У матері Домки не було здоров’я, щоб плакати, а в мене тільки очі дивляться, а теж нема здоров’я.

Харитон Барвінок знову спробував забрати мікрофон, але внук заступився:

— Баба Лукія вітає молодих!

Калістрат Сильвестрович зводився з-за столу, хтось хапав його за плечі, але зелено-рудий дід як затявся йти, й родичі його також ворохобилися, збираючись разом із ним. Деякі з них кричали:

— П’яну бабу спустили з ланцюга!.. Кляту-прокляту бабу!

— Не дамо обмовляти чесного Калістрата Сильвестро-вича!

— Тут паплюжать героїв!

— А міліція дивиться куди?

А Вадим усе не підпускав оскаженілого Харитона Барвінка до баби:

— Заговорила — хай говорить. Бо стільки ж мовчала! Намовчалася. Де ще таке почуємо? І хто ще таке скаже?

— Значить, хай плеще язиком?

— Плеще? Баба Лукія ніколи не плескала, бо мови не було. Хто скаже, що баба Лукія брехуха? Ніхто за нею не пригадає слова брехні. Та нема такої чесної, як вона!

— Бо мовчала?

— Бо говорить! Бо тепер говорить!.. А ті, що раніше говорили,— багато про себе чи про інших наговорили правди? Багато про себе призналися? Ваш сват багато признався? А мову ж йому не відняло, га! Чи відняло, коли мовчав? І досі без мови, га? Чи не тією мовою говорить, га? Та в бабиному мовчанні було більше правди, ніж у чиїйсь щоденній балаканині, от!

— Але ж тут іще не слідство, ти що, ведеш слідство?

— Я веду слідство? Хай баба говорить, чого полякалися? Говоріть, бабо Лукіє!

Весілля, яке ще недавно вирувало, сміялося, пило горілку та закусювало, жартувало та обіймалося,— це весілля тепер у багато цікавих та хмільних очей дивилося на бабу Лукію, що несподівано випхалася перед великий людський загал, та прислухалося до балачки поміж Харитоном Барвінком і ошалілим знетямленим бабиним внуком міліціонером Вадимом, та ще ж поглядало на сквaснілих на виду молодого і молоду, та ще ж особливо приглядалось до зелено-рудого Калістрата Сильвестровича і його родичів.

А зелено-рудий Калістрат Сильвестрович в оточенні родичів таки виборсався з-за столу, тепер вони непевною хвилею погойдувалися під напнутим над їхніми головами рожевим пластмасовим накриттям, а тому в пропущеному через те накриття сонячному світлі всі вони видавалися неправдоподібно рожевими, помолоділими, і навіть рудо-зелений

Калістрат Сильвестрович з нагородними планками на кістлявих грудях видавався передчасно постарілим рожевим хлоп'яком із рожевою бородою.

— Говоріть, бабо Лукіє! Візьміть ближче мікрофон до рота.

— А що казати? — Баба ^Іукія слухняно притулила ближче до рота балабушку мікрофона, й голос її загуркотів над подвір’ям.— Уже мати більше не встала... Що наголодалася, що збили, хай господь милує.

' — А других бандитів не пам’ятаєте?

—■ Якби побачила отак, як Калістрата, згадала б, чого ж ні... Якщо їхні кісточки в землі ще не зітліли... Бачте, з весілля тікає виродок, не хоче слухати стару бабу... А я ж тоді була молоденька, добре бачила... А як збили мене, то я й заснула, скільки спала — не знаю, тільки вже проснулася без мови. Бо відбили мені мову, Калістрат відбив разом із другими... Тоді в Заливанщині таке творилося, не приведи господь! Ніхто за матір не питав і не питав за мене, чого мовчу. Ніхто не питає, а я й не кажу, бо кому скажеш, коли тіні замість людей ходили. И тіні мовчали так само,, як я.

Марко Субота притулився грудьми до яблуні. Страшно було йти з весілля й страшно було зоставатися. А коли згадають, а коли не забудуть, що то саме він вивів бабу Лукію з літньої кухні? Сиділа там, нищечком співала для себе, хай би співала забутих пісень, які лише в її голові тримаються, більше ніде, так ні ж, вивів її з літньої кухні та ще наказав вітати молодих. Наказав вітати він, Марко Субота, значить, він іще страшніший за спільника. Господи, чи йому було мало того, що почув балачку баби Лукії з Македоном

Хрущем? Та чи йому треба знати, що нарозказувала баба Лукія про окупантів, як ото Македон Хрущ писав по стіні відрубаною дитячою рукою? А потім ще подався до старої баби пособляти по господарству, бо

просить чоловічих рук, добре, коли його не бачили в баби, а коли бачили? Та ще ж і залицяння намислив, упившись оскаженівки. І чому один чоловік живе — розуму наживає, а він, Марко Субота, сам себе не береже, з розуму виживає, десь та скочить у халепу?

Калістрат Сильвестрович поки йшов понад пластмасовими листами накриття, він то рожевим був, то заголубів раптово; а то вже фіолетовим сяйвом спалахнув; і то на жовтого обернувся; а то гарячим червоним кольором засяяв. Він хутко міняв кольори, кольори на ньому спалахували — й гасли, спалахували — й гасли, аж поки таки вибрався з-під барвистого накриття, яке захищало від жнив’яного сонця, й тепер обернувся-таки на зелено-рудого діда, обличчя в якого було побите мертвотними коричневими плямами, й такі самі мертвотні коричневі плями темніли на його довгих руках, які звисали нагаями. Йшов поміж людей рівно, зовсім не горблячись, і дивився прямим орлиним поглядом відважної людини, яка ніколи в житті не боялася, так само не боїться й тепер.

• Здавалося, рій родичів, який супроводжував Калістр

Здавалося, рій родичів, який супроводжував Калістрата Сильвестровича, шукає в нього захисту, бо завжди знаходив у нього захисток і підтримку.

Вадим забрав у баби Лукії мікрофон, мовив до Калістрата Сильвестровича:

— А ви не до мікрофона?

— Розбалакалися,— стиха поміж родичів проказав той.— Добалакаєтесь... Я з вами не тут побалакаю.

І обличчя в родичів проясніли, бо родичі почули, що не тут побалакає Калістрат Сильвестрович, не тут, а таки побалакає.

Харитон Барвінок стояв ні в сих ні в тих, геть збаранілий на виду.

Калістрат Сильвестрович сів у "Волгу" за ворітьми у вулиці, машина рушила, за нею покотилося ще кілька машин.

Молодий звівся за столом, стиснув молоду за лікоть:

— Поїхали, Олю.

— Куди? — В неї в очах стояли сльози.— Куди поїхали?

— До нас. У нас відсвяткуємо весілля. А сюди я більше ні ногою.

— Як то більше ні ногою? А школа, а твоя робота в школі?

— Тут я ніколи не вчителюватиму. Поїхали.

— Як же так? — і зовсім розгубилася Ольга.— А весілля?

Отак без весілля? Та що тут відбувається? Де взялася ця страшна баба, хто її напоїв і напустив на нас? Хіба ми винуваті, що бабу напустили на нас? Мовчала стільки — й заговорила. Язика їй треба вирвати за такі балачки. Обмовила Калістрата Сильвестровича! Як же він тепер захиститься від баби?

Зблiднувши, молодий міцно стискував лікоть молодої, намагаючись витягнути її з-за столу, але вона чомусь упиралася й не йшла.

— Я не знаю... А що батько з матір’ю скажуть?.. Як же я отак із Заливанщини подамся? Це ж і в твоєму селі тепер усі довідаються про наше весілля, то що казатимуть?

Сердячись, він узяв її на руки, намагаючись винести з-за столу.

І таки поніс, а вона, зодягнена в білу фату, обома руками трималася за його шию. Народ зойкнув і загомонів. Харитон Барвінок подивився на свою розгублену жінку, вона подивилася на свого розгубленого чоловіка, наче кинули одне одному по рятівній соломинці, аби якось виплисти в морі такої біди.

— А ми ж хіба винуваті? — бубоніла Барвінчиха.— Не було в нас знаття, не було. І діти ж не винуваті. А весілля... а отаке весілля! Щоб пропало отаке весілля, наче в бурю. Ото заговорила баба, хай би ти мовчала до скону... Людоньки, що ж це коїться? Куди ото несуть нашу дитину? Харитоне, забери Ольгу!

— Як же я заберу її? — буркнув той.

'— Забери! Бо отак усе винесуть із нашого обійстя^ коли хазяїн не встереже.

— Таж розписалися!

— А як розписалися, то чого красти?

Ольга, чуючи балачку між батьком та матір’ю, зуміла скочити на землю і, плачучи, побігла до хати, сховалася. Молодий, поміркувавши, подався слідом за нею, а народ, зойкаючи та бідкаючись, утупився в хату, очікуючи, як то далі все повернеться, бо має якось повернутися.

Харитон Барвінок щось говорив до весільчан, але, здається, сам себе не чув.

Барвінчиха плакала.

— А ви, бабо Лукіє, йдіть додому,— наказав Вадим.— Хоч народ і не розходиться, ще чекає вашого виступу, але йдіть... Чи ще побалакаєте в

мікрофон? Може, ще згадали щось, то хочете сказати? Аби вволю набалакатися?

— А трясця його матері,— вилаялася баба Лукія.— А він чого прийшов на весілля? Аж із самого Києва приїхав? Якби не приїхав, то не впізнала б душогуба. А це ж матері моєї душогуб, матері Домки, і мій душогуб. І куди він поїхав?

І куди його пустили? Та його ж ловити треба, як звіра, та в ланцюги закувати. Бач, веселиться. А веселитися б тобі на тому світі, а не на цьому. І який цей світ страшний. І чого він такий страшний? Либонь, ще страшніший за той світ, на якому всі будемо.

Похитуючись, баба Лукія пішла з обійстя, а люди розступалися перед нею, і всі дивилися на неї, мовби й справді бачили привида, який звівся з могили і якому немає іншої дороги, як повертатися назад у могилу.

Раптом зупинилася, роззираючись по людських обличчях. І кожне, до кого прикипав бабин погляд, якось внутрішньо сахалися, і всі мовчали.

— Ви чого боїтеся мене? — поспитала.

Ніхто не відповів, то головою покивала:

— Чи я така страшна...

З гурту вихопився хтось:

— Та не вигадуйте, бабо, ніхто вас не боїться.

Але тут із обійстя долинув лихої досади голос Харитона Барвінка:

— То вже та нечиста сила пішла чи не пішла? Отой клятий лихий язик?

— О, чуєте, чуєте, я — нечиста сила.

Подріботіла далі від обійстя, з якого мусила тепер тікати, адже так негадано розбила весілля людське, а за бабою ув’язалося кількоро цікавих пияків, бо, либонь, іще не натішилися вволю.

— Ви, бабо Лукіе, історію Заливанщини годні перевернути, либонь, стільки всякої всячини ваша голова береже,— гомоніли.

— Ой, береже! — Баба Лукія постукала себе кулаком по голові.— Чуєте, як гуде? Ото й справді в моїй голові вся За-ливанщина гуде. Забути годилося б, а воно чомусь не забулося, вариться й вариться в моїй голові, а голова пухне й розривається. Я оце вас усіх бачу, ой, бачу, дивлюся, мовби через скло, такі ви прозорі. І в землю отако бачу, повірте. І все отако бачу кругом, аж страшно. Чи не пороблено щось зі мною? Сама себе зараз боюся, ото й ви мене боїтеся, бо кожне б злякалося. Коли хочете побалакати, приходьте до хати, я вам геть усе порозказую.

— Ніхто ж вас не боїться,— посміювалися з п’яного гурту.

— А весілля ж як злякалося! — нагадала баба Лукія.— Де весілля? Нема, бо злякалося.

П’яний гурт довкола баби розпався, то вона йшла поволеньки, бесідуючи сама з собою.

— Голівонька моя важка та велика, як оцей божий світ білий. А яка голова здатна вмістити білий світ і не заболіти?

Хоч би вже хутчій додому донести її і покласти на подушці, хай спочине, хай світ разом зі мною спочине, бо чого вдвох маемо так

страшно мучитися, о, це пороблено так, це наврочено, і де б знайти свої вроки проти чужих чорних вроків...

Наталя Семенівна знала, що цієї хвилини всі дивляться їй услід.

Спиною відчувала погляди медперсоналу лікарні, ці погляди супроводжували з тоскною одностайністю, і їй хотілося вирватися з мережі цих поглядів, хоча, здавалося б, зараз усякі могли б бути думки, тільки не такі. Зелений лінолеум у коридорі, викладений квадратними плитками, не гасив кроків, які відлунювали, мабуть, у всій двоповерховій лікарні. Сходи з другого поверху на перший також загримкотіли під ногами, тепер уже гримкотіло пофарбоване зеленою фарбою дерево. Попід стінами на першому поверсі також стояли суворі няні в білих халатах та хворі в халатах непевного кольору й також дивилися на неї з одностайним тоскним співчуттям.

Сліз в її очах чомусь не було.

Йшла й дивувалася, чому сухі очі. Мовби в очах полум’ям випалено сльози. А може, Єльози випалено ще глибше, в душі?

їй трохи полегшало, коли нарешті опинилася за дверима лікарні. На подвір’ї, в затінку бузкових кущів, на лавках там і сям сиділи поодинокі хворі — сільські жінки в білих косинках та сільські дядьки з настовбурченими чубами, що звикли до картузів, а в лікарні доводилося ходити голомозими,— й також дивилися на неї з тихою печаллю.

На обійсїі, наче отямившись, Наталя Семенівна дістала з шкіряної сумки чорну газову косинку. Зараз їй було б важко сказати, як ця косинка опинилася в сумці, але таки опинилася. И зараз навіть подумала про те, чи не з запізненням згадала про чорну косинку? Може, слід було закутатися не тут, за дверми лікарні, а ще там, у палаті?

Перебирала подумки справи, які негадано звалилися, які слід було негайно заладнати, а в голові стояв сумбур, сумбур, сумбур.

Дійшла до відчинених воріт лікарні, вже намірилася повернути праворуч, де під тополями за звичкою залишила машину, але постать жінки, що. наближалася, привернула її увагу, змусивши здригнутися.

Пружна, білява, в голубій блузці, що розстебнулася на грудях, ця жінка квапливо ступала ходою відчайною й знервованою. Наче знала, що вже запізнилася кудись, однак усупереч обставинам іще сподівалася й надіялася, а тому поспішала. Нікого й нічого не помічаючи, засліплена й знетямлена, з набубнявілими від сліз очима, з припухлими покусаними губами, вона вже порівнялася, вже проходила мимо, коли Наталя Семенівна озвалася:

— Таню...

Жінка начеб не почула, ще ступила крок-другий, та раптом немовби спіткнулася на рівному місці, звела очі, поглянула. Мабуть, першої миті не усвідомила, що звертаються таки до неї, а тому дивилася оторопіло, сині її очі сяяли сльозами.

— Таню... — повторила Наталя Семенівна.

Сині заплакані очі ожили журливою мовою, і Наталя Семенівна зрозуміла, що її впізнано.

Вони дивилися одна на одну так, наче бачилися щодня, а востаннє розлучилися якщо не сьогодні зранку, то вчора звечора. Таня не розгубилася, як не розгубилася й Наталя Семенівна. Хоч на зустріч не сподівалися, та з цієї зустрічі біля лікарні не здивувалися. Обоє почувалися так, наче все знають одна про одну. І зовсім тут не важило те, що Наталя Семенівна довідалася про Таню недавно, з листа, якого не повинна була читати, але прочитала.

Раптово в неусвідомленому пориві Таня гойднулась до Наталі Семенівни, обняла, тицьнувшись обличчям у плече. Наталя Семенівна відчула тепло її рясних сліз, вловила погамоване схлипування, похапливе зітхання. У відповідь не обняла Таню, у відповідь не схлипнула, й сльози не потекли з її очей, які немов посухішали та пошорсткішали. Вона тільки заплющилася, терпляче перечікуючи, а коли Таня зрештою відняла голову з її плеча, Наталя Семенівна дивилася на неї холодним поглядом, у якому не було ворожнечі, а тільки безмежна жорстока пустка.

— Ти куди? — зрештою важко обізвалася Наталя Семенівна.

— В лікарню,— схлипнула Таня.

— Ти вже знаєш?

— Знаю.

Наталя Семенівна вмовкла, наче сподівалася почути, від кого ж Таня довідалася про чорну звістку, але вбита горем агрономша з Польової Лисіївки тільки схлипувала.

— Чого ж ти йдеш у лікарню?

Таня не відповіла, судомно зітхнувши.

— До нього йти вже пізно... А ти йдеш."

И знову вмовкла, марно сподіваючись на відповідь.

— Вже не треба йти...

Наче саме тепер могла заборонити, могла обірвати це їхнє побачення, цю їхню зустріч.

—: Сідай зі мною в машину.

— В машину?

Але Наталя Семенівна вже не почула непорозумілого запитання, бо повернулась і пішла до "Волги". Повагавшись, Таня подалася слідом, умостилась на передньому сидінні. Авжеж, мають поговорити. Вони, дві жінки, не можуть не поговорити. А коли Наталя Семенівна обрала саме таку гірку хвилину для їхньої розмови, то й справді — навіщо відкладати? Так чи інакше, а розмова їхня має відбутись, і характер їхньої розмови не зміниться иі завтра, ні через рік.

Здалось Наталі Семенівні чи й справді Таня туманним поглядом із машини спробувала дотягнутись до знайомого вікна лікарняної палати на другому поверсі?

Машина рушила, й районне містечко в морі літньої спеки рушило за вікнами машини.

Міцно стиснувши губи, Наталя Семенівна мовчала.

Вже на околиці Таня озвалася:

— Куди ми їдемо?

— А думаєш, я знаю, куди ми їдемо? — несподівано озвалася Наталя Семенівна.

Машина котилася по дорозі, обіч слалися поля, на яких уже ,в золотаво-голубому мареві видніли комбайни.

— Я й сама не знаю, куди ми їдемо,— по мовчанню додала Наталя Семенівна,— а тільки мені хочеться якомога далі втекти звідси.

■— Зупиніться,— раптом наказала Таня.

— Чому? — здивувалася Наталя Семенівна.

— Та зупиніться ж! — іще рішучіше наказала Таня.— Від кого ви тікаєте?

— Ти... ти злякалася? — звела брови Наталя Семенівна.

— Від кого ви тікаєте? Я не хочу тікати разом із вами. Чого мені боятися? Я вас не боюся, я нікого не боюся.

Наталя Семенівна зупинила машину в полі поміж пшениці. Помітивши, що її руки на кермі тремтять, вона якось похапливо опустила руки на коліна й стиснула кулаки. В неї не було гніву на Таню, а тільки безмежна спустошеність у собі.

— Я все знаю,— мовила Наталя Семенівна.

— Я знаю, що ви знаєте,— не забарилася з відповіддю Таня.

Цікаво, звідки в неї ця впевненість, адже їхнім потаємним стосункам так багато років, а довідалась вона зовсім недавно та й, можна сказати, випадково?

— У вас діти?

— Двоє синів.

— Грицько в армії? А зі Степаном таке нещастя...

— Вони мої діти, я їх люблю.

— А він...

— І він їх любив!

— Очевидно, хто ж заперечує...

Наталя Семенівна й не заперечувала, й не сумнівалася, що він любив своїх синів. Адже це були його діти, він був їхнім батьком. Він любив свою потаємну сім’ю і в своєму передсмертному листі признавався в своїй любові, бо відчув, що критися більше нема потреби. Так, у нього був законний син Вадим, якого вони взяли з дитячого притулку. Взяли з притулку чуже немовля — і всиновили. Скільки подруж вдається до таких вчинків, відчаявшись мати своє кровне по-томство? І вони вчинили так само. Наталя Семенівна була впевнена, що Степан не спроможний мати своїх дітей. А він ніколи їй не дорікнув! Жодного разу не дорікнув. Навіть у хвилини сімейних розладів, коли будь-яке безконтрольне слово здатне зірватися з язика. Як він усе-таки шанував та оберігав її самолюбство! Як він шанував та оберігав самолюбство Вадима, в чиєму серці не було ніколи жодного сумніву.

Шанував та оберігав почуття своєї законної родини — й водночас мав другу незаконну родину, яку, безсумнівно, любив.

То кого ж він любив по-справжньому?

Чи можна по-справжньому любити дві свої родини,-такі несхожі, такі різні?

Чи можна жити подвійним життям, явним і таємним, і в кожному з цих двох життів бути щирим і не криводушити?

А може, він криводушне і в явному, і в таємному?

А може, він криводушне у тому, в таємному?

О, ні, ні, зовсім ні, в тому своєму житті, в потаємному, він не міг криводушити, був щирим, адже вона знає вдачу Степана Андрійовича.

Скрізь він був щирий, у всьому.

А як же чинити, як поводитися сьогодні їй?

Такі думки спалахували в голові, спалахували й гасли. Але вона вже знала, як поводитиметься сьогодні. Принаймні знала, як поводитиметься з Танею і що їй казатиме. Авжеж, дивно, що посадила в машину, повезла аж сюди, в поле. Можна було б поговорити й там, біля лікарні. Злякавшись сама невідомо чого, тільки налякала цю жінку з Польової Лисіївки. Мабуть, таки захотіла завадити їхньому останньому побаченню! Так наче їхнє останнє побачення щось мало додати до безлічі їхніх колишніх побачень.

Оті б колишні побачення обірвати,— але ж не було змоги.

А це побачення обірвала,— навіщо?

— Чи усвідомлюємо з тобою, Таню, хто такий був Степан Андрійович? — озвалася гірко.

— Я усвідомлюю,— стиха відповіла Таня.

— Хто він такий не тільки для нас із тобою, а й для дітей? Ти ж тільки подумай — для людей він кришталево чистий чоловік, без плям на совісті.

— Я знаю.

— Він жив тільки для інших... Колгосп, колгосп, колгосп!.. Люди, люди, люди!.. Треба, треба, треба, треба!..

— Це правда.

— За ним ніколи не водилося такого, що кидало б тінь на його честь.

Таня глибоко зітхнула.

— Він справжній лицар без докорів совісті в уяві всіх — і в колгоспі, і в районі... І раптом — отаке подвійне життя, як у вас. Значить, подвійна совість? Подвійна честь? Подвійні принципи — одні для себе, а другі для людей та для начальства? А чи може собі хтось уявити, що Степан Андрійович — наче медаль, у якої є лицьова та зворотна сторона... И тут не втямиш, яка з них справжня. Як подумати — наче обидві сторони лицьові!

Дивлячись у поле через бокове скло, Таня сказала:

— В нього одна сторона лицьова.

Жарт наче сам зірвався з уст Наталі Семенівни:

— А яка в нього справжня лицьова — лицьова чи зворотна?

Таня подивилася на неї припухлими сердитими очима:

— Одна в нього, лицьова!

Наталя Семенівна зчепила пальці рук, сказала жорстко:

— Авжеж, лицьова в нього таки одна. Має бути одна! Для всіх, у тому числі для мене і для тебе. Люди його шанують — і повинні шанувати ще більше... І на цій справжній його лицьовій стороні немає для вас місця, Таню, ви повинні розуміти.

— Є, є! — скрикнула Таня.

— Коли є, то тільки на зворотній. А про зворотну знаємо тільки ми вдвох, більше ніхто. Знав іще він, але його вже нема. Коли ти по-справжньому любила його... коли по-справжньому ще любиш, то повинна усвідомити: вас на лицьовій стороні медалі його життя — нема. Хіба, признаюся, перед кончиною він сам у всьому переді мною висповідався в усьому. Прочитати його лист? Думаю, не треба. І сказав про дітей. І сказав про спадок, який хоче залишити дітям... Так беріг свою таємницю, такий був сильний, а тут запанікував. З ким не буває, навіть із сильними! Простимо йому хвилинку душевної слабості в такому стані. Про це знатимемо тіль-

ки ми вдвох, а ми постараємося, щоб для всіх він залишився людиною без докорів совісті. Правда?

Таня мовчала, втупившись перед собою.

—< Чому ти мовчиш?

— Я не знаю, що сказати... Я ніколи не відмовлюся від того, що було, від Степана Андрійовича... Як можна відмовитися?

— Я й не кажу, щоб ти відмовлялася.

— Але ж... ви кажете, кажете!

— Внутрішньо, потай, про себе, авжеж, слід берегти пам’ять про таку людину... Рідкісну людину... Але не треба про це кричати на кожному перехресті. Храм пам’яті — у своїй душі, потай від інших, але не на людському ярмарку, не на загал. На ярмарку найсвятіші почуття перестають бути святими, а стають ярмарковими... Жодного вчинку, який би завдав шкоди пам’яті Степана Андрійовича! Ніхто й ніколи не повинен довідатися про те, що знаємо ми вдвох, що знав іще він.

— Ви кажете, кажете,— розгублено бубоніла Таня.-^ Я й не знаю, що ви кажете!

— Тільки слова любові й великої шани до Степана Андрійовича.

— Випустіть мене, випустіть!

У голосі її дзвенів розпач. Смикала ручкою дверцят, намагаючись відчинити, намагаючись вирватися.

— Як добре було, коли вас не було... в нашому храмі!

— Сліпий, нерозсудливий егоїзм — це ще не любов...

Але Таня, здається, вже не чула цих слів. Дверцята відчинилися, вона вивалилася в куряву польової дороги і, схлипуючи, проворно подалася геть. Спаленівши, Наталя Семе-нівна сиділа, не відаючи, що ж їй чинити, куди їхати. Бездумно дивилася в поле, залите по горбках жовтими хвилями достиглої пшениці.

Й невже все це горе — від Лукії? Тому, що заговорила, а син так зрадів із несподіваного дару материної мови? Краще було б, якби мовчала...

Розвернувши машину, поїхала слідом за Танею, що квапилась до районного містечка, яке ген-ген видніло за стіною зморених від спеки садів. Обігнавши агрономшу з Польової Лисіївки, зупинилася, відчинила дверцята.

— Сідай, підвезу, бо дорога неблизька.

Таня вдала, що й не помітила машину.

—і Я ж винувата, що завезла тебе на край світу.

Круто нагнувши голову та ще відвернувшись убік, Таня йшла швидкою ходою, нічого не чуючи, нічого не помічаючи.

— Спізнилась ти, спізнилась, жінко.

Наталя Семенівна дістала з шкіряної сумочки отой лист, адресований до неї, і порвала на дрібні клаптики. Потім дістала ще й другий лист, який вона сьогодні вперше прочитала в лікарняній палаті. Другий лист було адресовано Тані, але з лікарів ніхто на те не звернув уваги. У цьому листі він прощався з Танею і дітьми, просячи в них прощення невідомо за віщо. Ніхто з них ніколи не довідається про це послання, його зміст. Навіщо? Крім шкоди, це нічого не дасть.

І дрібні білі клапті порваного листа посіялися поміж за-пилюженого придорожнього полину...

На городі, що тулився біля хати, зів’яли картопля та буряки, кукурудза позвішувала похнюплене листя, соняшники поопускали буйні голови, цибуля та часник на грядках також зів’яли. Що було чинити Лукії? Витягувала відром із криниці воду й поливала городину. Добре, що криниця мілка й вода в криниці близько, добре, що й на город нести недалеко, але де ж у її руках сила, щоб Стільки води переносити й скільки землі полити? А носила, а поливала. Так, не було сили, та відро з рук не випадало. Жили в баби напиналися не тільки на руках, а й на худій чорній шиї, а й на плескатому жовтому лобі. И очі вилазили з очниць, і губи сіпалися, й кінець язика тремтів поміж з’їдених плашок пенькуватих зубів. Ну, не баба, а опудало, щоб відганяти з городу ненажерне птаство. А воно й справді, боялося, бачачи бабу Лукію, що привидом сновигала туди й сюди. И поміж зів’ялої городини вона сама скидалась на якусь чудернацьку вузласту городину, що очманіла від спеки, а очманівши — й ворушиться, й снується, й звивається.

Після того весілля все чекала, що до неї хтось навідається із заливанщинських та розрадить душу. Хотілося побалакати. И про те весілля, яке по-дурному розбіглося, хоч баба не розганяла чужого весілля. И ще про всяку всячину, якої в її голові спливло стільки, що не прогорнеш. Обіцяли ж, обіцяли поприходити, погомоніти, але на обійстя ніхто й ногою не ступив. Та й біля обійстя не об’являвся, наче боялися чуми. А тому баба Лукія носила воду з криниці на город та ще й лаялася крадькома. Може, то й не вона сама сварилася, а душа в ній обсварювалася з усіма?

— Дмуться за весілля,— гомоніла сама до себе.— Що така-перетака, ото й весілля перехарамаркала. Та всі прийдіть, та всі спитайте, я вам ще не таке розпобім.

І то з городу, то від криниці поглядала на З)аливанщину, чи ніхто до неї не йде. Але ніхто не йшов. Наче спека втомила не тільки зелень, а й людей.

—1 Чого ж не йдете?

Казала так, наче сподівалася, що почують, але ніхто не чув.

— Де ти, Харитоне? Порозумілися б по-людськи.

І Харитон її поклику не чув.

— Харитонихо...

І Харитониха не чула.

— А тобі, Олько, хочеться здуплавіти на тому людському дереві?

І молода Ольга, в якої розладналося весілля, також не чула бабу.

Носила воду з криниці й поливала репану землю, сподіваючись напоїти, а земля пила спраглими губами — й ковтала, й усе їй мало було, мало, мало.

— Ось же знаю, що дурна, а не хаменаюся.

І по якійсь хвилі запитувала сама в себе:

—* А чому дурна? Бо дурна. Бо в таку спеку чи хтось поливає землю? Ніхто не поливає. А поливаюсь удосвіта, до сходу сонця. Або ж поливають увечері, як сонечко зайшло. Тоді якась користь є для землі та для городу. А так немає ніякої користі.

І через якийсь час знову зверталася до себе, наче для когось:

— То чого ж я поливаю, дурна? То чого ж ношу й ношу воду, коли ніхто не носить, коли у кожного розум у голові?

Піт юшив очі, стоячи в очах солоним туманом.

— А хто ж поллє, як не я? Поки сила є в руках, то треба поливати, бо ввечері вже й руки можуть віднятись.

Вода з відра цідилася на картоплю, на квасолю поміж корчами, на буряки.

— Для кого ж я город поливаю? Може, для себе? Хто відає, чи для себе. Може, для Наталки із Степаном? Але нащо їм город оцей, у них свої клопоти, без бабиного городу обійдуться. Може, для внука Вадика? Та нащо внуку Вадику цей город, коли його душа скрізь літає, тільки не тут.

Репана земля пила й пила воду, а її було все мало та мало, бо хіба бабиним недужим рукам наносити?

— Поливаю, бо треба полити. Бо нікому цей мій город і справді не потрібен. Бо вже коли сама не поллю, то ніхто не поллє. А для кого? Не знаю, хресійбо не знаю, я тільки знаю, що мушу поливати...

В очах стояв солоний туман, і раптом білий світ у цьому попелястому тумані спершу так поплив повільно, повільно — з лівого боку на правий, далі цей білий світ загойдався хвилями — згори донизу, знизу догори. Баба Лукія хотіла перехреститися, але як ти перехрестишся, коли в руці відро з водою. Вона опустила відро на стежку, що стріла поміж корчів картоплі, і вже навіть троєперстя склала, хотіла піднести руку до чола, та раптом рука з троєперстям геть обважніла, що Лукія хоче руку вище пояса піднести, а не може, а важка рука з троєперстям донизу тягне, не подужаєш їхньої ваготи, і, зрештою, таки не подужала, таки вони бабу Лукію подужали, й вона поволеньки опустилася на стежку. Наче вже так від спеки зів’яла, що й звалилася на коліна. А далі й коліна підламалися, й Лукія ницьма впала на сіру суху землю, забризкану краплями води.

— Бабусю! Бабцю! Бабусенціє!

їй снився голос внука Вадима, хотіла розплющити очі, але як ти розплющиш, на. очах не повіки лежать, а жорнове каміння. .

— Та встигнете ще виспатися, на тому світі виспитеся, а на цьому ще не пора отак удень, хоч би ночі дочекалися.

І кропали краплі дощу на неї, а потім уже не дощ, а злива полилася, ця злива змилд з її очей жорнове каміння, хоч і яке важке, й Лукія розплющилася.

— О, місце знайшли на городі спочивати, вже б краще в ліжку, та в хатньому холодку.

Вадим кропив водою бабу Лукію, хлюпав на чоло, на щоки, на шию, аж поки вона сперлася на лікоть, звелася.

— Поки ви лежали, я вам і правнуків розстарався!

— Яких правнуків? — прошепотіла стара.

— А справжніх! — засміявся Вадим із її шепоту. Допоміг звестися з землі, тримав попід пахви.— Подивіться,' приїхали до вас у гості, бо до кого ж і в гості, як не до баби, правда?

Господи, то він привозив стільки дівок, аби Лукія вибрала для себе невістку, а тут не просто невістка, а й правнуки. Де вони, де — невістка й онуки? Лупала підсліпуватими очима — й таки вгледіла. Двоє чорнявих хлопчиків, меншенький та більшенький, стояли поміж соняхів, тримаючись за свою чорняву матір, також чорняву, зодягнену в білі полотняні штани та в жовту майку з вибитим орлом на грудях.

— Славні? — запитав Вадим.

— Славні,— покивала головою.

— У вас вдалися,— всміхався Вадим.

Чорнява жінка, тримаючи за руки двох чорнявих хлопчиків, дивилася на бабу Лукію не те що спокійними, а байдужими очима, якимись сонними.

— Бачте, зразу й онуки, щоб вам довго не чекати, щоб

зразу готові. Тепер ви у високому званні прабаби. Здається, догодив, нарешті? Старався догодити — й догодив, правда? Бо ваш люблячий онук, от!.. Ну, дітки, йдіть із мамою до води, побавтесь, а ми з бабунею погомонимо.

Чорняві хлоп’ята з чорнявою мамою по городу подалися до болота, яке не скрізь і пересохло, яке де-не-де ще блищало латками живої води. А Вадим тим часом попід пахви повів бабу Лукію до хати. В глиняній хаті, яка і в таку спеку зберігала прохолоду, допоміг старенькій лягти на ліжко, навіть ноги їй підмостив, накрив спідницею.

— Сиділи б у хатньому затінку, так ні, хтось вас напоумив город поливати. Та зараз і не таких звалює сонце! Та ще після отого весілля в Барвінків. Ну, бабо, там ви з такою публіцистикою виступили, що куди прокурору.

Збуджений, спітнілий Вадим ходив по хаті, раз у раз нагинаючи голову, щоб не вдаритися в сволок низької стелі. На сволоку було вирізано хрест. Баба Лукія водила за внуком жалібними вогкими очицями, які нагадували двох вогких, липких пташенят, котрі вивалилися з гнізда.

— Ось такий, значить, Калістрат Сильвестрович! А скільки нагород — усі груди в нагородах! Пошукати такого героя, еге ж? А він сам знайшовся, а він сам об’явився в Заливан-щині. Скільки ж це років минуло — і йому ніхто нічого, благоденствував, аж поки з бабою Лукією здибався, а тут іще баба Лукія як на гріх і заговорила. Ох і заговорила ж баба, ох і заговорила! Раз ви до нього добралися, то й органи тепер до нього доберуться... І як ви тільки впізнали? Життя спливло! Він уже зовсім не той...

Баба Лукія закашлялася:

— Якби не молодий... А то ж молодий дуже на нього схожий... Ну, так, наче Калістрат за столом сидить... Я й упізнала... Давно колись Калістрат був такий, як його внук; як молодий.

—і Значить, він збив бабу Домку до смерті?

— А хто ж іще...

— За золото?

— За золото,— відказала баба Лукія.

Почувши ствердну відповідь, Вадим перестав сновигати з кутка в куток, нагинаючись під низьким сволоком, а спинився біля бабиного ліжка. Губи його ледь-ледь затремтіли від гамованої радості, й очі його мерехтливо жолудеві також гасили радість.

— Знаєте, я вже не вперше в нашій Заливанщині чую про те золото,— озвався Вадим, не відриваючи пильного погляду від бабиного обличчя.— Начебто справді у вас заховано. Й що дісталося вам від вашого батька, а йому ще від свого батька,

а тому теж від якогось предка... Одним словом, козацьке золото!

Склавши руки на грудях, Лукія склепила повіки, бо в голові їй знову запаморочилося, й онуків голос долинав до П тями звідкись іздалеку, вона чула й не чула. На якусь мить вона знепритомніла, поринувши в легке й млосне небуття, і в тому небутті не чувся ні голос онуків, ні саму себе не усвідомлювала. Очутившись та розплющивши очі, вона зовсім близько побачила внукове обличчя в макових цятках поту, очі його аж курілися сірою тривогою.

— Бабо, ви не засинайте!

— Та я не сплю, я слухаю... Либонь, пряду я вже на тонку...

— Коли на тонку прядете, хоч не втрачайте ясного розуму... Вам батько сказав про золото, а батькові його батько, а тому його предок. З покоління в покоління передавали золото, еге ж? Та чого ви мовчите,

коли на тонку стали прясти? Чи я вам не онук? Негоже таємницю з собою забирати в могилу, на тому світі золото вам не знадобиться, правда?

— Яке золото?

— Пригадайте, пригадайте! Може, ви забули, поки вам відняло язика? Але ж тепер язик говорить! Упізнали Калістрата й пригадали, як він із бандою ввірвався колись до вашої хати, як бабу Домку били, поки вбили.

— Ми ж із голоду пухли, яке золото?.. Хліба не було, картоплі не було, а вони прийшли по золото!

— Е-е, не такий дурний Калістрат, щоб прийти по золото, а золота нема! Такого хитрого пошукати! Ніколи не тонув, завжди випливав. І хоч би раз тобі попався, то ні. Думаєте, він і тепер сухим не вискочить? А не я буду, коли не вискочить! Ото ж бо й воно, що не став би він Домку дурно бити, о!

Вадим почав гніватися на бабу Лукію за її непоступливість. Либонь, геть розуму збулася, якщо у могилу дивиться, а за свої скарби тримається.

— Може, для того вам бог і повернув мову, аби ви мені за золото сказали.

— Дитино моя...

— І готовеньких правнуків для вас розстарався, бо моє серце м’яке, то ви й про них подумайте.

— Ох, Вадику...

— А я вже зумію зберегти ваше золото. Родове золото? Родове. То чого має пропадати? Повинно й дістатись родові, себто мені й завтрашнім нащадкам.

— Немає...

— Як то немає?

Знетямлюючись, Вадим ступив до баби Лукії, несподівано сам для себе шарпнув її за благеньку кохтину, аж голова стареча сіпнулася і, здається, мало вирячені очі не шарпнулися на бабиному обличчі.

Тут до хати ввійшло два мовчазні чорняві хлопчики, а слідом за ними і їхня чорнява мати.

— Ох, спека геть зморила...— озвалася вона, відсапуючись від сонця. — Ох, і нудно ж тут, здуріти можна... Вдома хоч ванна і душ є, а тут напівпересохле болото, жаби кумкають і гедзі жаляться. Я б до цієї хати і не зайшла, якби не гедзі, а то загнали. То їдемо? А казав, що в баби спадщина велика. А яка в неї спадщина? Клапоть землі, мазанка та болото кругом. Ніколи більше сюди не приїду. Теж мені дача. Всі мої знайомі сміятимуться, як побачать таку дачу... А що з бабою, спить?

Лукія і справді лежала з заплющеними очима.

І раптом Вадим злякався.

— Бабусю! Бабцю! Бабусенціє! Невже ви заснули? Ой, не спіть, до вас правнуки навідалися, надивіться на правнуків, потіштеся. Не засинайте!

Чорнява жінка з гидливою гримасою дивилася на Вадима, як низько нахилився над убогим ліжком, над старою немічною жінкою.

— О, прокинулася! — зрадів, коли баба Лукія кліпнула важкими повіками, подивилася застиглим сірим туманом очей. О, він таки справді зрадів, що вона не віддала богові душу, бо як би тоді допитався про те, що його найдужче завжди цікавило, про що нарешті зважився заговорити відверто, бо скільки ж зволікати, вже й так пізно.— І говорите, бабо? Ну, обізвіться ж, бабо!

— Ти біля старої — наче мала дитина,— зітхнула чорнява жінка.

— Бабо, озвіться, озвіться! Ви говорите, бабо? Ви знову не позбулися мови? — у щирому розпачі бився онук над бабою.

—^ Йдіть уже, діти, йдіть,— озвалася Лукія.

— О, ви говорите!..— аж засміявся Вадим від радості.

— Ото ще диво яке — баба говорить,— глузливо прошепотіла чорнява жінка.

— Йдіть уже, діти, йдіть,— кволим голосом просила баба Лукія.

— Ідемо! Ідемо, щоб вас не тривожити. Відпочивайте й не виходьте більше надвір, бо спека, бо сонце так і смажить. Ну, спочивайте.

Він узяв чорнявих хлопченят за руки, слідом за ними пішла й чорнява жінка.

— Аж чудно — так любиш цю селянку,— мовила.— У тебе ж зовсім не таке серце. У тебе холодне серце. А тут — любиш. Вона що — виняток?

— Виняток,— пробубонів.

І вже коли сиділи в машині, з раптовою люттю вибухнув:

— Виняток!

Чорняві хлоп’ята спершу переглянулися злякано, та зразу ж дружно й щиро засміялися.

Македон Хрущ ішов серединою дороги, опустивши голову на груди. Машини, що наздоганяли його, сигналили, так само сигналили машини, що мчали назустріч, але він чомусь не чув ні одних, ні других. То мусили обминати п’янюгу. Авжеж, п’янюгу, бо хіба тверезий чоловік вилізе на проїжджу частину дороги, аби скочити під колеса? Ото добре, що всі шофери траплялися тверезі, об’їдуть його, покрутять пальцями біля скронь — і далі.

Аж одна стрічна машина таки не зминула. Зменшила швидкість, уперлася бампером у Македона Хруща, а він уперся в машину — й мусив зупинитися. Звів із грудей важку голову, подивився перед собою.

— Смерті шукаєте? — загорлав Вадим, вискакуючи на дорогу.

— А-а, це ти, міліціонер... А ти, бачу, захотів стати вбивцею?

— Та ви що! — обернувся на печеного рака ' Вадим.— І зовсім пропили глузд.

— Яз горя.

— Та з якого ще горя? — закричав, наче блекоти об’ївся.

—і Помер Отаманець.

— Який Отаманець? — першої миті навіть не встиг розгубитися Вадим, почувши несподівану звістку.— Я сам — Отаманець, я живий.

—і Помер Отаманець,— повторив Македон Хрущ.— Голова колгоспу.

Чомусь уперто не хотів назвати Отаманця, голову правління їхнього колгоспу, Вадимовим батьком. Він погойдувався перед машиною, голова погойдувалась на грудях, довгі руки погойдувались двома дровеняками-жердинами. Від нього й справді тхнуло горілкою. Вадим приреченим поглядом глянув у машину на трійко своїх пасажирів, наче хотів упевнитися, що вони також почули те, що й він. Але трійко його пасажирів були безтурботні, мати бездумно пригортала наморених від спеки хлоп’ят.

— Та не міг він померти!

— Помер... Це така сама правда, як я от стою живий перед тобою.

— Коли?.. Як?.. Навіщо?.. Чого він помер?

— Я тобі співчуваю, хлопче...

Вадим сів у машину, здав назад і, вивернувши руля, різко об’їхав Македона Хруща, який стояв посеред дороги, а вже потім нарешті Македон Хрущ зрушив із місця.

Дивлячись під ноги, звісивши голову на груди, стиснувши кулаки, він повільно чалапкав, наче ноги вгрузали в розплавлений асфальт. Набряклі очі витріщилися, під очима висіли руді мішки, зуби ощирилися, наче Македон Хрущ хотів загарчати, ось-ось уже й загарчить. Машини обминали його спереду і ззаду, аж —поки на сільській околиці звернув праворуч і подався понад болотом.

— А я знаю, чого він помер.

Начебто й не Македен Хрущ пробубонів, а язик його сам розтеревенився в роті.

—1 Отаманець... А який він Отаманець?.. А який ти Ота-манець?

Здавалося, слова слиною стікали через кутики вуст і там зупинялися пухирчастою піною.

— Нема Степана...

Спинився, по-волячому покрутив кістлявою головою на жилавій шиї.

— Нема Степана, а я от... а я от є...

Оглянувся на село, на поле через сухе болото, на якому проблискували сірі латки води.

— І куди я йду?

Зрушив із місця і вже тоді сам собі відповів:

— О, я знаю, куди я йду... Вона ще не знає, то я їй скажу.

Човгав ногами, й курява хмарками спурхувала з-під його ніг.

— Я їй скажу, й поплачемо вдвох.

Ось і хата Лукіїна. Ворини біля обійстя поперехняблюва-лися, ворітцята майже впали на сухий зжовтілий спориш. Кілька вишеньок побіля хати і на городі поскособочувалися, бо все потребує догляду, а нема рук. Городина така хирлява, як і все кругом. Постоявши біля ворітцят, Македон Хрущ почовгав по моріжку до хати, що стояла ближче до болота.

—* А де ж Лукія?

Сподівався побачити на обійсті, але хазяйки біля хати не було, то, згорбившись, переступив зачовганий поріг до сіней. І тут, у сінях, що тхнули сажею з комина, знову озвався:

— Де ти, Лукіє?

Відчинив двері до хати, переступив поріг. У кутку, де ви-

сіли в вишитих рушниках старі ікони, примарно світячись божими ликами, на дерев'яному ліжку видніла Лукія. Сухенька та кістлява, скидалася на горстку витіпаних конопель. Македон Хрущ бухикнув у кулак, даючи про себе знати, але Лукія не ворухнулась.

— Спить, либонь...

Човгнув по долівці ближче до ліжка.

— Я не сплю,— озвалася Лукія, ледь-ледь повертаючи голову в його бік. Очі її скидалися на небо в негоду.— Ти чого прийшов, Македоне?

Він жував губами, наче пережовував жили.

—і По мою душу?

Обличчя його скривилося, губи скривилися, він схлипнув несподівано, міцно змружив повіки, і з-під міцно змружених його повік бризнули сльози.

— Чого ж ти плачеш, коли прийшов по душу? Бери без сліз.

— Жаль мені тебе, жаль мені себе, а сказати мушу.

— Рй, не жалій мене більше! — хотіла скрикнути, а тільки прошелестіла.— Від твоїх жалів душа моя кривавиться... Все перед очима хутір Зозульки!

— Та нема вже того хутора Зозульки, нема!

—■ Ой, є!

— Приснилося...

— Ой, не приснилося!

Македон Хрущ схилився над ліжком, і з його очей на Лукію скрапнули сльози. .

— Себе жаль і тебе жаль... Нема Степана.

Лукія мовчала, бо почуте не дійшло до ТІ тями.

— Немає Степана, переставився ниньки.

— Якого Степана?

— Сина твого.

Лукія і не зворухнулась, тільки чорно-воскові пальці її складених на грудях рук дрібнесенько тремтіли. Здавалося, що й не дихає, так легко дихала. Здається, що й не дивиться, так ясно дивилася. І тиша в хаті стояла така глибока, що й дна їй не вгадаєш. І сволок із вирізаним хрестом спускався мало не на самі плечі.

— Брешеш ти, Македоне,— прошепотіла.

— Правду кажу.

— Не було правди в твоїй душі — й нема. Брешеш... Вбивця ти!

— Я ж ось плачу.

— Ти плачеш? Брешуть твої сльози.

— Чому ж ти не віриш?

— Ти прийшов убити мене Степаном, а він живий... У хаті

я сама, то хто побачить? І ніхто не докаже. Йди, Македоне, з богом, мені й так уже мало залишилося на цьому світі.

— Не хочу я тебе вбивати, не хочу,— бубонів Македон,— а прийшов я до тебе побалакати разом, душа сама прийшла до тебе... І тоді, на хуторі Зозулька, не хотів тебе вбивати на третій день різдва. Тому й порятувалася, що не хотів тебе вбивати. Весь хутір згорів, і всі погоріли, а ти залишилась — і досі живеш. Думаєш, не хотіли хлопці-поліцаї погнатися за тобою на санях? Ще й як хотіли. Думаєш, не догнали б, ду-" маєш, сховалася б від них зимою в лісі? Де там, не сховалась б. І не було б по тобі сліду, як і по Василині, як і по її Грицькові.

— Страшний ти, Македоне... Тоді страшний, а зараз ще страшніший. Чого ж ти не дав мене вбити?.. Бо німа, а тому не боялися?

— Хоч і німа, а не тому... Бачиш, плачу.

— Ти брешеш, і сльози твої брешуть.

—* Чого ти досі не сказала за мене? — схлипнув.— Жду, жду, що скажеш.

— Іще скажу.

— А я навіть подумав, що жалієш мене.

— Каїн ти й ірод,— прошепотіла.— Каїна й ірода не жалію.

— Бо не чужі ми з тобою...

— Чужіших і господь бог не придумає.

— І Степан мені був не чужий. Не буде вже більше такого чоловіка на цьому світі, як Степан. Усім помагав, чим міг. Чи не здогадувався часом?

— Про що ти, Македоне? — Спираючись на лікті, Лукія важко звелася в ліжку, сіла, подивилася на непрошеного гостя.

Наче з хреста зняли, горбився біля неї Македон Хрущ, і очі його посоловілі витріщились, мало з обличчя не повкладають.

—' Пра-а-авда-а-а...

Сухий тремтячий лемент зродився на її плюсклих устах, посотавщись десь із немислимих глибин її згорьованого єства.

— Сте-е-епа-ано-очку-у-у...

Начето серце саме болем залебеділо в її грудях.

— На кого ж ти покинув мене, Степаночку...

Важка голова на грудях Македона Хруща висіла, як нежива.

Лукія поривалася встати з ліжка, але відірватись не могла. И руки її разом зі щуплою постаттю намагалися злетіти — й також спадали. И голос її також наче аж не міг вирватися з горла. Танув у горлі, як вода в піску. Здавалося, вона поривається ото до Македона Хруща, тягнеться до нього всією своєю неміччю, усією своєю ненавистю, на яку в неї не було сили,— й не година дотягнутися.

А він шкарубким дубовим одземком горбився неподалік, зовсім близько, на відстані руки, тільки як же ти достанеш цього ірода, цього каїна? По старому, зжолобленому ремінняччю його обвислих щік їдкою їдцю сріблилися сльози.

— Тож і мій син, Лукіє... То я тобі колись за селом зав’язав спідницю на голові, коли ти спала.

Авжеж, вона почула, та не було здоров’я метнутись до нього, вчепитися пазурами, всадити зуби йому в шию.

А що йому здалося, наче вона не дочула, то повторив:

— То мій Степан, а ти й не знала.

Зрештою, Лукія не так сповзла з ліжка, як звалилася на коліна, і вже з долівки тяглася немічними руками до нього.

— Тому й плачу, а ти кажеш — брехливі сльози.

Йому хотілося долонею погладити її по сивій голові, сам жаль простягав його руку до Лукії, але вона шелестіла ше-потом-воланням:

— Убивця... Проклинаю...

Мовби й не чув її лайки-прокльону, все тягнувся до неї дрижачою рукою — і водночас чи не дотягувався, чи боявся дотягнутися.

— Я ж і не знала й не здогадувалася... Проклинаю, проклинаю.

—і Я раніше не признавався, а тепер от можна.

— Ой не можна ж, не доожна... Господи, й за що так тяжко покарав мене?

— Мене покарав господь, Лукіє.

— Тебе покарав, бо є за що... А мене за що? А Степана за що?

— Може, хоч тепер помиримося, коли Степана вже нема?

— Щоб я з тобою помирилася? Вбивця ти, вбивця... Про одне тепер бога молю — щоб їебе покарав, щоб і плоду твого ніде не було на землі.

Македонова рука вже не тягнулася до Лукії, мертвою жердиною повисла вздовж тіла.

— Е-е, Лукіє, не проклинай так тяжко. Хіба діти в чомусь винуваті? Не винуваті діти, хай не знають твоїх проклять.

— Щоб і найдрібніший плід твій усох, щоб кореня по тобі не залишилося, каїне, іроде ти проклятий.

— А в мене ж іще є сини, живі, багато синів, і внуки,— сказав Македон Хрущ.— Залишиться коріння, залишиться.

—■ Всохне,— ледве спромоглася на ненависть у голосі.

І тоді він ощирився:

— А від тебе таки сліду не зостанеться, господи прости.

— Каїн...

І коліньми посунулась по долівці, й постаттю подалась до Македона, прагнучи вхопитися за ненависного свого ворога, аж він сахнувся.

— И зовсім повередилася умом!

А вона заквилила-затужила:

— Степаночку, кровинко моя!

Македон Хрущ, увібравши голову в плечі, позадкував до порога, і Лукіїн зболілий голос краяв його душу гострим ножем.

Через якийсь час вона стала навкарачки, а потім сп’ялася й на ноги. Тримаючись за лежанку, за припік, за піч, за стіну, дочалапала до порога. Тут перепочила, бо геть зохляла. Далі, пустившись одвірка, вибралася в сіни і, хапаючись долонями за сіни, придибцяла до дверей. Потягнула за клямку, але двері не відчинилися. Невже й зовсім знесиліла? Перепочила з заплющеними очима, а потім уже обома руками смикнула за клямку, тягнучи двері на себе.

Але двері не піддалися.

Двері було зачинено знадвору.

Виття йому рвалося з грудей.

Від виття-скімлення сіпалися губи, корчилися, пінилося, і в біло-сірій піні спалахували криваві цятки. Начебто чоловік чи то сам себе згризав якимось дивом, чи то в його нутрі сидів звір, і тому звірові треба ж було гамувати невтоленний голод. І він гриз та гриз нутрощі, гриз із гарчанням, із виттям, яке ото виривалося на волю, аж зуби цокотіли дрібно.

Іноді хаменався, стуляв рота, й тоді виття-скімлення на якийсь час втихало. Та чи можна приборкати всередині голодного звіра, який їсть твоє нутро? Приборкати не можна, отож голодний звір знову брався гризти й гризти, виття-скімлення знову рвалося на волю.

В хаті задихався, наче хата зусібіч душила стінами, стелею, дверима, тому-то взяв у коморі надпиту трьохлітрову банку горілки,, сала та хліба, сховав до лозинового коша — й подався геть.

Переборюючи виття-скімлення, бубонів сам до себе:

— Мої діти — це мої діти. Степана вже нема, земля йому пухом, пом’яну. Хоч і секретний син, а таки син. Такий секретний, що й мати не знала, від кого в неї Степан. І нащо сказав? Бо дурне серце заплакало, тому й сказав. Либонь, не слід було казати, але не вберігся, підвело дурне серце. Степана взяла смерть, а решта ще мої, і я не віддам їх нікому. Тільки ж Лукія ото... Лукія заповзялася звести мій рід і плід, щоб насіння не було. Маю тепер стерегтися Лукії, маю хлопців своїх від неї охоронити. Бо в чомусь винен Антон чи Василь? А винний Тихін чи Йосип? Ілько не винен, то чому потерпати мають? За кого? За дурний батьків розум? Не дам і волосинці впасти з їхньої голови.

Човгав за село, бо там на болотах ще раніше побачив Марка Суботу.

Сонце хилилося з полудня, в небі — хай би тобі хмаринка, страшна спека вже стояла не перший тиждень. Земля просила дощу, а дощу не було. Хай би линула злива, хай би й жнива перебила на якийсь день-

другий, бо однаково перестоя-ний колос стікав сухим зерном додолу! Заливанщина зів’яла й посивіла від куряви, а вода в криницях ген-ген повідступала, ■поблискуючи смужками-кружальцями на самому дні.

Марко Субота ще зоддалеки побачив Македона Хруща й надумав пригнутися в очереті, де хваткою скородив багнисту воду, виловлюючи всякий рибний дріб’язок, який тільки попадався собі на лихо. Авжеж, краще отак навпочіпки пересидіти в очереті, хай і комарі трохи погризуть, ніж зустрічатися з Македоном. Страх у душі сам де й не брався, коли доводилося здибатися з Македоном. І не тільки страх, а й млосний відчай, наче страшнішого чоловіка й не було в За-ливанщині.

— Марку! — долинуло.

Згорбившись, і далі сидів у очереті, нашорошивши вуха. І як йому вдалося побачити? Має очі, що й крізь землю бачать. Гаразд, крикнув — та й геть подався, бо ж не полізе сюди, в затхлу твань.

— Марку, суча твоя душа!

Еге ж, так моя суча душа й побіжить зараз до тебе на поклін!

— Та як ти втопився там, то я тебе зараз витягну з драговини!

Марко Субота й сам нестямився, як ноги його випросталися, і він вигулькнув несподівано в очереті неподалік від берега.

— Не втонув? То йди-но сюди й неси рибу.

Македон, сапко дихаючи, понуро спідлоба дивився, як той суне через берег і лепеху.

— Я до тебе в гості, а ти втопився в багні.

— В гості? —1 промимрив Марко Субота.

— І не з порожніми руками, бачиш... Голова колгоспу ж помер, чув? Чув. Давай пом’янемо чоловіка.— З коша дістав горілку, налив у гранчасту склянку.— Я вже пом’янув, а тепер і ти пом’яни.

— Та я...— збаранів од такої балачки Марко Субота.— А коли похорон?

— Завтра похорон. А вчора й сьогодні з’їжджаються родичі, хоч не так і багато в нього родичів. Але ж який чоловік був! Район приїде. Область приїде. Ховатимуть із таким по-чотом, із яким у Заливанщині ще нікого не ховали.

— Земля йому пухом! — випив і хекнув Марко Субота.— Така спека, що замість води випив... І чого ото помер? Здоровий, болячок не знав. Живи та головуй, чоловіче, так ні, раз — і не стало, що то за життя таке?

— Таке життя, що не вгадаєш, твоя правда.

"Чого він прийшов осюди? Уже п’яний, мов чіп, а знайшов дорогу саме осюди. Аби пом’янути зі мною голову колгоспу, що негадано переставився? Та не може такого бути, бо за Хрущем чулість не водилась і не водиться, та й не пом’янеш кожного, хто на той світ пішов. Не інакше, як замишляє щось. От тільки що саме? А може, знає, що я знаю? Знає, що я підслухав оту балачку? Та й бачив мене біля Лукії тоді, на весіллі, начебто я підбив її на той мікрофон і пісню, аби Калістрата накрила мокрим рядном. Тепер, кажуть, Калістрат не відкрутиться, хоч і груди в колодочках. Ой, не треба мені пити, бо для того й приніс, щоб упоїти".

— Ти справді плачеш? — здивувався Марко Субота.

— Самі течуть сльози.

"Прикидається, бо хитрий, наче лис. Щоб у такого каїна текли сльози від жалю? Та ще не здохла така звірина в лісі, щоб у нього побігли сльози".

— Ну, Марку, випий іще за нашого голову колгоспу... Ось шматок сала та хліб, добре закуси, аби пароки не запаморочилися... Бери, бери, бо немає так багато славних людей, аби часто мерли... Чого вовком дивишся?

— Вовком? — злякався Марко Субота.— Я не дивлюся вовком!

— Якісь у тебе очі негарні... Як у злодія, чи що. Може, вкрав щось? Е-е, чоловіче, як не вмієш красти — не кради, бо пропадеш.

"Таки здогадався, таки напевне знає, що я його в кулаці тримаю! І тримаю у кулаці, і тримаю отаку заразу, де вона тільки взялася на мою голову! Ох і ворог... Усього мого життя ворог... Варто стиснути міцніше кулака — й тебе немає. Але ж чому я не стискаю кулака, чому?"

Зовсім не бажаючи, Марко Субота знову перехилив склянку горілки.

— Земля йому пухом.

Македон важкими полив’яними очима дивився незмигливо.

"Такий живцем у могилу закопає. Таки прийшов по мою

душу, не інакше. І чого я п’ю з оцим карателем та вбивцею? Не знаю, а п’ю, бо він приніс і змушує. П’ю, аби задобрити його. А коли не вип’ю?>

— Спека та горе... Горе та спека,— пробубонів Македон Хрущ.— Не знаєш, куди й сховатися самому від себе. Давай іще вип’ємо, аби полегшало, аби відпустило.

— Не хочу.

—■ Не хочеш? — наколющився бровами Хрущ, а плечима погорбатів і ствердів.— Чому не хочеш? Ось пий — і кришка. Бери хліб, сало. Не хочеш? Ти цигарку бери, закури по-людськи, раз у таку спеку сало не вб’єш у душу.

Марко Субота нахильці випив, далі вхопився за цигарки та сірники, які простягнув Македон. Пальці тремтіли, не слухалися, він шарпнув один сірник — не спалахнув, другий сірник—не спалахнув. Недопалені сірники він кидав собі за спину, в суху траву. Мабуть, відсиріли, але чому їм сиріти в жнива? Десь за шостим чи за сьомим разом сірник таки спалахнув, Марко запалив цигарку, жадібно затягнувся, поглядаючи зацькованими очима на Македона Хруща.

Той, відвернувшись від Суботи, також тернув кілька сірників і крадькома та похапцем стрільнув ними в висушену спекою траву на болоті.

— Полегшало? — запитав.

Марко Субота чудно стріпнув головою, наче хміль струшував.

•— А зараз зовсім полегшає.— І раптом запитав: — Боїшся мене?

Марко Субота закашлявся і викришив криву, надщерблену усмішку на губах.

— Чого б мав боятися?

— А либонь, боїшся.

І тоді Марко Субота нежданo сам для себе:

—— Ти мене бійся!

— Тебе? — нітрохи не здивувався Македон.— А хіба ти такий страшний, що маю боятися?.. Ха, може, й страшний, як подумати, бо кожна людина страшна по-своєму, ось тільки я тебе зовсім не боюся. Це ти розбалакався так, бо випив? Я до тебе з добром, а ти?..

Марко Субота хотів щось відповісти, але, вловивши запах диму, ошелешено оглядався довкола.

У нього за спиною горіла суха трава. Яскраво світило сонце, й тому полум’я було майже не видно, полум’я наче аж тануло в повені сонячного проміння, танцюючи майже невидними язиками в спекотному повітрі.

— Горить,— пробелькотів Марко Субота.

Дивився — й не міг повірити, що таки горить. Схопив на

землі слизьку торбу з рибою, спробував гасити, а як приглянувся пильніше — майже прозорий вогонь розливався все ширше, не погасиш.

— Сонце запалило,— видихнув.

— Яке сонце? Ти запалив,— зле сказав Македон.— Ти сірниками підпалив, а тепер і погаси, поки вогонь у поле не пішов та на село.

— Я не підпалював! — закричав Марко Субота.

— А свідки? Я — свідок, ти підпалив.

— Не підпалював,— уже заверещав Марко.

— Я — свідок, твоїх рук діло. Ну, гаси, чого стовбичиш?

Злостячись, Марко Субота спробував знову підступити до

вогню, але в безвітряну погоду вогонь розливався все ширше, полум'я хлюскотіло в траві, яка шелестіла й потріскувала, вже горів сухий очерет, і тут вогонь був яскравіший, із червоним та золотистими відблисками. І все ж таки якби не дим, то навряд чи можна було б уповні застерегти пожежу.

Полум’я війнуло в обличчя Македонові, і він відступив трохи вбік.

— Я не підпалював! — у розпачі, безсилий та знетямлений, знову закричав Марко Субота.

— А хто ж? — зі зловісним спокоєм заперечив Македон.—. Я — свідок, я скрізь посвідчу, що ти палій.

На Заливанщину полум’я не перекинеться, міркував Македон, розпашілим обличчям відчуваючи подих пожежі. І на поле також не перекинеться, бо не здолає води та болота, яке ще не пересохло. Ліворуч полум’я дойде лише до містка та дороги, там зупиниться, далі не перескочить. А от праворуч полум’я піде вільно, тут йому в березі немає ніяких перешкод, і трава суха, й берег сухий, і верболози сухі, все палахкотить усе нестримніше, все запекліше, й вогонь легко ллється та снується туди ген, де видніє в березі поміж старих страпатих вишень хата-мазанка Лукіїна...

Хвиля щастя хлюпнула йому в груди, ця хвиля зігріла його більше, ніж подих пожежі, від якої мусив відступати задки.

Відступав задки, бо дивився на пожежу, на Лукіїну хату. О, звідти вже ніхто не вибереться. Ніхто й ніколи.

Марко все ще танцював біля вогню, наче збожеволілий привид.

Сила таки повернулася до Лукії, весняною ластівкою впурхнула в груди, і хоч серце не защебетало весняною ластівкою, та ожило.

Вже як із сіней поверталася, то пустилась руками і стін,

і одвірків, і печі, бо ноги самі не тримали. Здавалося, що їй наснився сон. От вона довго спала, вморившись зі спеки пекельної, коли поливала город, і в цьому тяжкому сні їй примарилося видиво. Примарилося видиво — Македон, ірод і каїн. Цей ірод і каїн приніс їй звістку про Степанову смерть, і вона мала б повірити в його страшну брехню, але не повірила: своєю чорною брехнею ірод і каїн Македон намислив її вбити, бо він весь час убиває, убиває, убиває, бо здатен жити лише чужими смертями. Не повірила Лукія в його лиху брехню, бо чого б це Степанові вмирати, Степан ніколи не помре, Степан безсмертний. І лише каїн та ірод міг наговорити, що Степан — від нього, каїна та ірода. Так страшно обмовляючи вже не когось, а її ж таки, Лукію, він прагнув іще надійніше вбити її такою обмовою, щоб із-під її тяготи вона вже зовсім не підвелася, авжеж, бо каїн та ірод лиш чорними смертями і живий, отак із дня в день, отак ізма-лечку, а коли вже йому забракне для споживку чорних смертей, отоді він і сам сконає.

Степан у неї — від весняного вітру та від синього барвінку!

Ставши в порозі, вона лебеділа безмовною піснею:

— Ой на горі метіль мете, а в долину пісок несе... Ой там козак воли пасе, дівчинонька воду несе, козаченько переймає, з відер воду виливає.

Човгаючи по долівці, підійшла до старої скрині, поточеної шашелем, оббитої залізними штабами, обмальованої квітами. Ці квіти вже пооблущувалися, де-не-де вгадувалися рештки фарби, блакитної, фарби зеленої, фарби вишневої.

— Козаченько, моє серденько, остав мені хоч відеречко... В мене ненька не рідная, а їце к тому неймовірная — буде бити, буде лаяти... Де ти, суко, забарилася, з водицею припізнилася?..

Безмовна пісня цвіла в ній, а Лукії здавалось, що пісня її має голос.

Відчинила віко скрині й нагнулася над купою старого збіжжя, яке запахло їй чимось далеким — було воно чи й не було? І молодістю війнуло на неї — була та молодість чи й не була?

— Ой пішла я до броду по холодну воду... сколотили гуси холодную воду, а я молода постояла, поки вода устояла, а я млада подивилась, поки вода встановилась...

Діставши зі скрині разок голубого намиста, Лукія почепила на шию, а потім закортіло й знати — личить чи не личить? .Дзеркала в хаті не було й дрібненького уламка, то задумалася, а куди б можна було заглянути? Якби ж біля води, то можна б заглянути у воду, як у молодості колись. А тут —

хоч у шибку заглядай) І Лукія ступила до вікна, щоб у шибку заглянути, бо ж намисто кортить побачити на собі.

У вікні кипіло літо.

И Лукія подивилася не так у шибку, як у те кипляче літо, що вирувало у вікні, мовби в ньому — в киплячому та вирую* чому літі хотіла віддзеркалитися з разком голубого намиста.

Марево спеки, яка табунами овець бігла на далекому обрії, прикотилося з обрійної далечини зовсім близько й тирлу-валося не тільки на болоті, не тільки на березі, а й здолало вузьку смужку землі між берегом та хатою й розіллялося на обійсті. Марево хлюпотіло розплавленою лавою, що сліпила очі, це марево мало золотаві, жовті,

червоні відтінки, які то яскравіше спалахували в мареві, то пригасали, то знову набирали на буйній силі. И косичився дим у цьому хлюпісткому мареві, понад гойдливим маревом, і запах диму вже долинав у хату.

Отак із цим разком намиста й подасться до Степана, бо давно вже не навідувала сина, не гостювала в нього.

Лукія почовгала в сіни, знову запрагла відчинити двері — й знову не змогла. Наче й на засув не засувала, а не змогла. Нітрохи з того не подивована, Лукія постукала кулаком у двері, бо, либонь, там, надворі, мав хтось бути. Мав хтось бути, щоб почув та відчинив двері. Але знадвору не почулося ніякої відповіді. Тоді Лукія ще раз постукала кулаком у двері, вже голосніше, бо мають же там, у білому світі, почути її, мають відчинити й випустити, аби пішла в гості до Степана. А що й цього разу не почули, то знову погримала кулаком, намагаючись таки достукатися до білого світу, ну чому ж її ніхто не чує, чому?

В щілини просотувався дим.

І хата зобіч так дивно зашелестіла-защеберхала, наче марево спеки затопило хату, й хоч гаряча та спека безвітряна, але зателесувалась так, мовби її гнано вітрами. Лукія здогадалася: тому й замкнено знадвору, аби в хаті порятувалася від спеки пекельної: якийсь благодійник глянувся та змилостивився над її життям. А до Степана ще вспіє і подасться до нього не з порожніми руками, не з порожньою душею, а пісню візьме, господи, яку ж то пісню взяти?

— Ми думали, що ви їхали, аж ви пішки йшли, молодого у мішку несли, а його ноги теліпалися, а собаки заїдалися, а корови бряжчали, а собаки гарчали...

Лукія вже не стукала в двері, вдячна незнаному своєму благодійникові, який зачинив її від буйної літньої спеки, й подалася з сіней до хати, а тут уже в самих шибках зблискував, спалахував, метався

пал палкий, на який обернулася спека, і цей пал палкий чи то по стінах стікав донизу, чи то по стінах спливав ізнизу догори, й чулося шваркотіння, та глухе зітхання, та якесь безсловесне чи то бубоніння, чи то мимрення. І в Лукі! попливло в очах, запаморочилося в голові, душа її застогнала від незрозумілого великого болю, який нахлинув і заполонив усе єство, і тепер уже це зболене та змучене єство запрагло вирватися з само! Лукії, з її напівживого тіла, це прагнуче волі її єство повело Лукію від вікна до вікна, з кутка в куток, єство її шукало притулку-захистку, десь мав бути цей притулок-захисток, і вона сновигала туди й сюди, марно шукаючи, не знаходячи. Хата вже зойкала, гомоніла погрозливим гомоном, який у ній проснувся десь там, на горищі, цей гомін грізнішав і страшнішав, дужчав і на-вальнішав, стаючи все невідворотнішим та невідворотнішим, і вже ось-ось мав повністю заполонити й поглинути Лукіїне єство, яке так і не знайшло захисту-притулку.

Задихаючись, втрачаючи свідомість, поринаючи в небуття, Лукія простерла перед собою руки, наче сподівалася щось намацати, за щось учепитися, і, в’янучи постаттю, підломилася в колінах, опала на долівку. Опавши посеред хати на долівку, вона спробувала повзти до сіней, соваючи ногами, шкребучи пальцями долівку, по якій уже розтікався дим, коливався, диму густішало та вищало. З сухим брязкотом луснула Шибка, за нею й друга, розбите скло дзеленькнуло на лавці, на столі.

І вже наступної миті Лукія відчула, що її підхоплено на руки, що вона пливе в задушливому чорному диму на чиїхось сильних руках, і вона заборсалась, наче хотіла залишитися в хаті, боячись буйної літньої спеки, пекельного жнив’яного сонця, які несамовитіли надворі, але дужі руки зграбастали її так, що не вивернешся, і Лукія тільки застогнала важким, здушеним стогоном. Уже надворі вона ввібрала свіже повітря, від якого ні в грудях не полегшало, ні в голові не розвиднилося, раз і вдруге моргнула повіками, відтак сонячна повінь засліпила їй очі, й вона заплющила їх, аби порятуватися від того безжального сонячного палу. Пливучи в чиїхось дужих руках, заплющивши очі, вона чула в собі пісню, пісню-гости-нець для Степана, до нього має йти сьогодні в гості, бо ж давненько вже не ходили одне до одного.

— На горі на камені стояло два янголи... Стояли, воду лили, а летячи, говорили... Чи бачиш ти, да братче, як сиротина плаче?.. Плаче вона, ридає, до столу припадає, що матінки немає...

Юрма людей зійшлася на пожежу, стояла за похиленими воротьми у вулиці, перемовлялася стиха.

— Де ж та пожежна команда?

— Немає колгоспних пожежників, може, й не знають.

—■ Хтось же їм повинен сказати чи наказати!

— А як без наказу, то вони самі не знають гасити?

— Із району могли б приїхати, якби хто просигналив.

— А сільрада? Невже в сільраді сплять? У нашій Зали-ванщині хтось за щось відповідає чи все отако?

— Господи. Отаманець помер, тут похорон, ховати треба — й нате: материна хата горить.

—• І чого спалахнула, га?

— Чого... Така суша, така спека, ото очерети на болоті й загорілись, а від очеретів вогонь перекинувся на хату. Бачте, очерети ще димлять.

— А де ж Лукія?

— Десь нема, десь на людях.

— Може, в невістки? Бо ж син помер, Отаманець наш, а тут отаке...

—■ Ой горе, горе.

Так перемовлялися заливанщинецькі люди, що зійшлися на пожежу, але ніхто з них гасити хату не квапився. Бо що .ж і гасити? Не хата, а курінь, нехай догорить — і по всьому, щоб не мозолити очей, бо в селі ген які хати кругом стоять, з цегли та під бляхою або черепицею, так що нехай догорає, а то наче більмо на оці.

Старенька хата не дуже й горіла, а вже тліла впівсили, бо покрівля, либонь, так змервилася, що й вогонь не брав, і дерево вже так перетрухлявіло, що не було чому й тліти.

Отой випадковий люд перемовлявся б і далі, стоячи осторонь у вулиці, аж тут над’їхав голубий "Запорожець", спинився поблизу. У машині залишився сидіти хлопчина-каліка з розумними проникливими очима, а з машини вискочила моложава жінка, в якій дехто впізнав їхню ж таки Таню Хру-щиху, котра давно вже виїхала з Заливанщини, та ще вискочив її син Грицько в солдатському обмундируванні. Високий, ставний — на кілька голів вищий за свою матір — він запитав:

— Чом не гасите?

У відповідь не почулося й слова.

—1 А де хазяї?

Нарешті у відповідь почулося:

—і Хазяйка десь має бути.

— Либонь, подалася кудись, бо двері засунуто.

— Вернеться додому, а замість хати попелище.

Стиснувши кулаки, Грицько перескочив через повалені во-

рітцята й по сухому зжовтілому споришу пружною ходою подався до хати.

— О, сам надумав гасити...

— А чим гаситиме, коли й відра нема...

— Та вже не погасить...

Таня Хрущиха, зчорнівши білим вистражданим обличчям, розгублено кидала прикрі погляди на байдужий заливанщи-нецький люд, якого вже побільшало на кілька чоловік.

—■ А де ж відра? Чом не гасите?

— Нема що гасити.

— Як то нема що гасити? А хата?

— Яка то вже хата... А бабі е куди йти. Ген у невістки стоять палати порожнісінькі, хай до невістки йде.

З болота тягнуло гаром, попелом, димом, там і сям іще тлів та курівся недогорілий очерет, проте полум’я вже не біснувалося, навіть не хлюпотіло.

— Спека в цьому році ще накоїть лиха.

Сінешні двері знадвору було зачинено на клямку, а клямку в кільці заплішено патиком. Грицько зірвав клямку, шарпнув двері — й ступив у косатий дим, який густою хвилею ви-в’юнився назустріч йому з сіней.

Гомоніли, зітхали, зойкали.

—1 Й що він там знайде?

— Якийсь солдат, усі груди в значках, у нашивках.

— Шукає пригод, то знайде на свою голову.

Нарешті перемервлена стріха шугнула догори стрімким похапливим полум’ям, з відчинених дверей іще густіше повалив дим, було видно, як у сінях зі стелі додолу посипалися палахкі іскристі головешки.

— Ні, ви не люди, ви не люди,— кусаючи циколотки пальців, шепотіла Таня Хрущиха.— Ще не бачила, щоб горіла хата —. й не гасили.

Хтось із гурту почув — і відказав:

— О, не бачила, то подивися.

І раптом заливанщинецький люд ожив — і наче аж сахнувся врізнобіч.

— Ой, горе ж яке!

— Ви тільки погляньте...

— Хто б міг подумати...

Заливанщинецький люд тому й сахнувся врізнобіч, що з палаючої хати, з задимлених дверей вийшов солдат, горблячись від ноші.

Солдат на витягнутих руках тримав обвисле тіло баби Лукії.

— Згоріла...

— Живцем згоріла в своїй хаті...

— І хоч би крикнула, хоч би голос подала...

— Тут син переставився, а тут уже й мати слідом...

— Одне за одним...

Грицько від хати через подвір’я повільно йшов до принишклої невеликої юрми, яка начебто своїм очам не вірила. Не вірила, що за їхньої отут присутності в хаті чи то вже вгоріла, чи то знепритомніла баба Лукія, не крикнувши, не спробувавши вирватися зі смертельної пастки, а з них ніхто не здогадався кинутися на допомогу, не порятував. Мовчазна юрма не вірила, що незнайомий солдат таки виніс її з' вогню, що ось тепер вона обвисає на його руках.

Зрештою, хтось залементував жіночим голосом, знайшлося відро, витягнули воду з криниці. Оточили солдата з бабою на руках, приглядалися.

—і Жива чи не жива?..

— Дихає чи й не дихає зовсім?

— Поклади бабу на траву, треба покропити.

Таня Хрущиха знай шепотіла звуглілими вустами:

— Нелюди! Ви ж усі нелюди!..

Здається, її ніхто не чув, та й сичала так, що слів не втямиш.

— Та це ж ви, нелюди, задумали бабу живцем спалити!

Солдат поклав бабу Лукію на траві, бризнули водою на

чоло та на груди.

— Тут син помер, а тут і мати заквапилася слідом за ним.

—• Ні мати свого сина не поховала, ні син матір свою не

поховав.

— Хіба не прокляття? Боже прокляття. И за віщо тільки? Ну, за віщо?..

Намагалися повернути бабу Лукію до тями, кропили водою, солдат робив їй штучне дихання, а тим часом хата вже догоряла, бо не було чому не тільки розгорітися, а й горіти. Обвалилися крокви, що палахкотіли жорстими ребрами, а як провалилася стеля, то вгору шугнув попіл та іскри, клубки диму.

— Хоч і маленький скарб у баби, а згорів...

— Старі ікони в бабиній хаті...

— Й ікони згоріли, не помогли намальовані боги.

—і Прокляття боже. За віщо бабі Лукії заплачено такою чорною платою? Не минулося, що перевела весілля Барвінкам. Ото не балакала, не балакала — й забалакала. Тепер знову замовкла й мовчить. Бабо, чого ж ти замовкла так тяжко, не озвешся?

У чорній сукні, у чорній косинці, з темними набряками під висушеними болем та переживаннями очима, Наталя Семе-нівна під’їхала на чорній "Волзі" вже тоді, коли бабу Лукію було винесено з хати надвір і покладено на землю неподалік від криниці, а хата догоряла, там і сям

спалахуючи полумін-цями-вивірками, золотячись мерехтливим жаром, струмуючи сивими димками. Сонце стояло пополудні, спека не спадала, болото ще де-не-де курілося. Побачивши Наталю Семенівну, заливанщинецький люд уже перейнявся цікавістю до неї більше, ніж до самої пожежі чи до порятованої з вогню баби Лукії.

Наталя Семенівна пройшла на подвір’я біля спаленої хати, постояла з міцно стуленими вустами та випнутими вилицями, які в неї загострилися за останні дні.

Сама вона в своєму жалобному одязі та зі скорбним виразом рішучого вольового обличчя скидалася на обсмалену головешку з пожариська, ця головешка дивним чином схожа на людину, вся зчорніла, звугліла, подекуди взялася сірим попелом.

І тут де не взявся Марко Субота.

Похитуючись на заболочених ногах, на яких штани було закатано за коліна, якийсь криворотий, наче губи йому зсудомлено, він перебрів обійстя і зупинився біля Наталі Семе-нівни, що заворожено дивилася на спалену хату. Він чи то сапав, чи щось шепотів, уривчасте дихання з посвистом рвалося йому з ніздрів та з горла. Нарешті Наталя Семенівна перевела сухий, шорсткий погляд на нього, дивилася так, наче силкувалася впізнати цього чоловіка — й не могла.

— Згоріла хата... згоріла хата,— бубонів той.

Наталя Семенівна дивилась на нього з лихою непримиренністю.

—< Хто ж думав, що згорить хата...

І вдивлявся жадібно, наче аж боявся відірвати від неї очі.

— Болото загорілося, а хата вже загорілася від болота.

— Від болота? А чому загорілося болото? — запитала.

Марко змружився пильно:

— Я хату не палив, ні.

— А хто запалив?

—< Я не палив... Сама загорілася...— Марко Субота наче боявся, що вона може не повірити, що вона може підозрювати щось небажане для нього, а тому аж ногою притупнув: — Сама загорілася хата!

— Ну, ми ще знайдемо винуватця.

В цей час на машині під'їхав і Вадим. Він не просто під'їхав до бабиного обійстя, а прилетів, різко загальмувавши, збивши хмару куряви. Здається, на хату навіть не подивився, а шукав очима бабу Лукію. Запримітивши непорушне, розпростерте на землі бабине тіло, він розгублено зупинився обіч,

і важка його нижня щелепа відвисла, й на губах наче зав* мер крик.

— Бабцю...— прошепотів. І вже до людей звернувся: — Жива?

Йому відповів чорнявий незнайомий солдат:

—. Жива. Вже опритомніла.

— Бабцю...— шепотів.— Що ж це таке? Як це сталося?

— Мало не згоріла в хаті,— мовив солдат, звертаючись до Вадима, зодягненого в міліцейську форму.

Опустивши голову в землю, до них підійшла Наталя Се-менівна.

І в цей час баба Лукія підвела голову і, спираючись на лікоть, сіла на траві.

— Воскресла з мертвих,— зітхнулося комусь у понурому натовпі.

А Вадим як збожеволів від радості. Розкарячившись, він зігнувся над старою, цілуючи її в сиві коси, що вибилися з-під хустки, цілуючи в щоки, в груди. А вона очманіло крутила головою, ще не отямившись.

— Бабцю! Живі! Дихайте, бабцю, дихайте!

Заливанщинецький люд здивовано крутив головами: це ж

треба в наш час отак любити стару бабу, так радіти, що в вогні не зотліла на вугляк.

Таня Хрущиха то на Вадима поглядала, то на сина Гриць-ка й чомусь зараз найбільше їх і бачила, наче інші люди геть змаліли для неї. Та ще не забувала глянути й на маленького Степана, який визирав із машини, й мимоволі також порівнювала, хоч що тут було порівнювати, адже зовсім були несхожі, й не могли бути схожі між собою, і серце її гірко нило та скніло з розпуки в грудях.

Заболочений, спаршивілий та п’яний, ближче підступив Марко Субота:

— Лукіє, жива, то ж від болота загорілася хата, хіба ж я винен, прости.

Але його ніхто не слухав, ніхто не звертав на нього уваги.

— Може, відвезти бабу до району, до лікарні? — озвався Грицько.

Й тоді Наталя Семенівна глянула на того, хто щойно озвався, хто виніс бабу Лукію з вогню. Звісно, вона не впізнала молодого солдата, бачила його вперше, та якесь оторопіле здивування вмить пронизало її єство:

Де й коли вони вже бачилися, таки бачилися!

Бо не могли не бачитися, таки бачилися!

—і Не треба везти в лікарню,—гостро заперечила молодому солдатові.— Нехай у селі залишається. Тут ми доглянемо її краще, ніж у лікарні.

Вадим допитувався в баби Лукії:

— Бабцю Лукіє, ви були в хаті, чого хата загорілася?

Стара наче й не чула внукового запитання і, не зводячись

із землі, знизу вгору дивилась на людей, що стовпились довкола, непорозуміло поглядала на руйновисько, що залишилось від хати. Невеличкі її швидкі очі стали непоквапливими, вони прибрали зачудовано здивованого виразу, якось беззахисно-дитячого, і цей вираз не зникав із очей.

— Бабцю Лукіє, ви ж бачили, то скажіть, нехай усі люди почують.

Стара дивилася повз Вадима, в спопеліле від сонця небо.

— Ну, ходімо, сину,— почулося зовсім близько біля Наталі Семенівни. — Пора вже їхати до діда Македона.

Поривчасто обернувшись на голос, Наталя Семенівна побачила агрономшу з Польової Лисіївки.

Зодягнена в жалобний одяг із нагоди трауру, агрономка по-материнськи лагідно взяла молодого солдата за лікоть, припрошуючи його йти. Спаленівши, з цієї миті Наталя Семенівна вже не могла відірватися поглядом від цієї жінки, що таки приїхала в Заливанщину на похорон, що якимось дивом опинилася на пожежі. Авжеж, вона тримала за лікоть свого сина Грицька. Цей молодий вродливий солдат — її син Гриць-ко. Очевидно, викликала його з армії телеграмою на похорон батька. І він примчав на похорон батька. І він знає, хто його батько.

Отже, баба Лукія — його баба.

І він порятував із вогню таки свою рідну бабу Лукію.

Наталя Семенівна заплющилася на мить, аби не бачити ні пожариська, ні заливанщинецьких людей, ні оцих приїжджих із Польової Лисіївки, про яких раніше не відала ні сном ні духом. Еге ж, якби можна було отак заплющити очі — і все це перестало б існувати, наче його ніколи не було.

Та вона розплющила їх — і знову все навіч постало перед нею.

—> Ходімо до діда Македона, він чекає на нас,— знову проказала агрономка з Польової Лисіївки.— И ти давно вже не бачив діда.

Наталя Семенівна стежила, як вони вдвох похнюплено подалися з обійстя до своєї машини, що стояла неподалік у вулиці. Хтось там у машині виднів, чиясь непорушна постать. Так, дитяча постать. Та це ж отой хлопчик, якого вона бачила в Польовій Лисіївці, він хворий на поліомієліт* каліка, зустрів її тоді на трьохколісному возику. І звати його — Степаном. Названо на батькову честь, а тепер, виходить, на батькову пам’ять. І його також привезено на похорон.

Аби син Степан попрощався зі своїм батьком Степаном.

Аби обоє синів попрощалися з батьком, провели в останню дорогу.

Очі її запломеніли безпорадними сухими слізьми, вона заплакала зле, у відчаї, гостро схлипуючи, і на неї дивилися з мовчазним співчуттям.

Агрономка з дітьми від’їхала.

Раптом Вадим випростався над бабою Лукією і мовив:

— Та вона ж не говорить...

— Чому не говорить? — забелькотав п’яний Марко Субота, похитуючись.— Чому не говорить?

— Та вона знову оніміла...

— Чому оніміла? — белькотав Марко Субота.— Чому оніміла?

Бабі Лукії, взявши попід руки, допомогли звестися з землі.

— Бабо, ваша хата згоріла,— хтось мовив до неї.

Стара й не глянула на хату.

Й тоді Наталя Семенівна закричала:

— Мамо, чого ви мовчите?

А вона мовчала, наче й не чула, і її плюсклі вуста ледь-ледь ворушилися.

— Вона знову замовкла! — якось аж завив внук Вадим.— Ну чого ви мовчите, чого? Ну ж бо озвіться!

Сутулячись, ставлячи врозкидь ноги, він подався геть від онімілого заливанщинецького люду. Натрапивши на покорчену стару вишню, притулився лобом до стовбура, вдарив по ній одним кулаком, ударив другим кулаком:

— Заціпило бабі! Знову заціпило! О, хай би говорила; бо хто мені за те золото розкаже? І не покаже й не розкаже. А є золото, є. Марно б язиками не плескали. Хоче в могилу забрати. А нащо їй золото в могилі? Там раніше те золото передавалося з покоління в покоління, тепер воно моє, моє, а вона задумала пограбувати мене! Пограбувати задумала! А щоб тобі вже й не розціпило.

Вадим бився лобом об вишневий стовбур, бубонів та бубонів злі слова, а заливанщинецький люд вважав, що він за батьком названим своїм побивається, над бабиною бідою журиться, бо зразу ж стільки горя звалилося на голову його молоду.

Не глянувши на спалену хату, яка ще курілася димом, баба Лукія вийшла з людського занімілого гурту. І! посноване павутинням зморщок обличчя опромінилося відблиском благосного усміху, що йшов десь із далеких глибин П єства. їй дивилися вслід: куди вона йде?

Човгаючи, ледь переставляючи ноги, вона витіпаною худою постаттю повільно пересувалася вузькою вуличкою-стежкою поза городами.

Зненацька слідом за нею кинувся Марко Субота. Наздогнав і, розмахуючи руками, щось заговорив до неї, тільки заливан-щинецькі люди не чули.

А він казав:

— Лукіє, то я тебе спалив!

А вона йшла й не чула.

— Чуєш, Лукіє, то я знехотя підпалив твою хату, бо вогонь перекинувся від болота, а я на сухе болото кинув сірника.

Баба Лукія ледь-ледь усміхалася.

— Я не хотів! Не хотів! Не хотів...

А вона поволеньки йшла й усміхалася.

Ошелешений, наче загубивши рештки глузду, Марко Субота зупинився й збожеволілими очима дивився їй услід.

Баба Лукія втратила мову, тяму і йшла невідомо куди, йшла просто в білий світ, який розливався довкола гарячою жнив’яною спекою.

Людський натовп непорушно стояв біля згарища.

Й тоді в людському натовпі спалахнув, різко вдарив якийсь гострий болісний крик, чи крик-застереження, чи крик-попе-редження, і, наче пробуджений тим криком, від стовбура вишні відірвався очманілий Вадим, роззирнувся на всі боки, побачив уже далеченько у вулиці хистку постать баби Лукії і зрушив із місця.

Йшов назирці за бабою Лукією, наче вона повинна була його кудись неминуче привести, а він мав пильно стежити за нею.

І ніхто не знав, що йде баба Лукія до свого сина Степана, який для неї не помер, залишився живим, бо сини для матерів не вмирають, і вело

Її до нього втішене невимовною радістю зряче материнське серце, яке не обманеш і не зневіриш.

— Діва Марія Христа вродила... алілуя й алілуя... Христа вродила... А ізродивши, понесла купати... алілуя... а Окупавши, та й загубила...